

Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığı (95 nci Yıl Özel Sayısı s.195-232)

**1909, 1913 ve 1914 TARIM SAYIMI İSTATİSTİKLERİNE GÖRE
OSMANLI DEVLETİ SON DÖNEMİNDE VE KALE-İ SULTANIYE
SANCAĞI'NDA
TARIMIN DEĞERLENDİRİLMESİ
ACCORDING TO 1909, 1913 AND 1914 AGRICULTURAL CENSUS
STATISTICS, EVALUATION OF THE AGRICULTURE OF THE
LATEST PERIOD OF THE OTTOMAN STATE AND KALE-İ
SULTANIYE SANCAĞI**

Okan YAŞAR

Doç. Dr , Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Fakültesi

ÖZET

Bu çalışma, öncelikle XIX. yüzyıl ve XX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nde tarımın genel özelliklerini ortaya koymaktadır. Akabinde I. Dünya Savaşı öncesinde gerçekleştirilen 1909, 1913 ve 1914 yılları tarım sayımlarına göre Osmanlı Devleti'nde tarımın alt sektörleri itibariyle değerlendirilmesi yapılmaktadır. Böylece Türkiye Cumhuriyeti döneminde tarımın gelişimini, Osmanlı Devleti dönemiyle bağlantı kurularak daha gerçekçi zeminde tahliline imkan hazırlanmaktadır. Bununla birlikte, sözü edilen tarım sayımlarına göre Kale-i Sultaniye Sancağı'nda ziraat hayatı alt sektörleri itibariyle ele alınarak Osmanlı Devleti tarımının, Kale-i Sultaniye Sancağı özelinde değerlendirilmesi yapılmıştır. Osmanlı Devleti döneminde tarımın nispeten daha gelişmiş olduğu bugünkü Marmara ve Ege Bölgelerinde tarımın ulaştığı seviye hakkında Kale-i Sultaniye Sancağı tarımsal hayatı fikir vermektedir.

Anahtar Kelimeler: Tarım Sayımları, Osmanlı Devleti, Kale-i Sultaniye Sancağı

SUMMARY

This study deals with the general properties of agriculture in the Ottoman State, particularly at the beginning of the 19th and 20th centuries. Afterwards, the sub-sectors of the agriculture in the Ottoman State have been evaluated according to the agricultural census of the years 1909, 1913 and 1914 prior to the first world war. Thus, the analysis of the development of agriculture in the period of the republic of Turkey has been carried out in more realistic ground by keeping contact with the period of the Ottoman State. Besides, according to the agricultural census mentioned, the evaluation of agriculture of the Ottoman State has been fulfilled in the sample of Kale-i Sultaniye Sancağı by being dealt with the sub-sectors of the agricultural life in Kale-i Sultaniye Sancağı. The agricultural life of Kale-i Sultaniye Sancağı gives an idea in respect of the level that the agriculture has reached in present Marmara and Aegean Regions, where the agriculture has relatively more developed in the period of the Ottoman State.

Key Words: Agricultural Censuses, The Ottoman State, Kale-i Sultaniye Sancağı

Giriş

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başlarında tarımı hakkında yeterli, güvenilir ve amaca uygun istatistikler oldukça sınırlıdır. Osmanlı Devleti kaynaklarına ulaşabilen sosyal bilimcilerin tarım istatistiklerini kullanma konusunda karşılaşacakları pek çok teknik zorluk bulunmaktadır. Bu güçlüklerin ilki, bölgeler itibariyle zirai ölçülerin farklı olması nedeniyle, verilen miktarların günümüz ölçülerine dönüştürülmesi için uzun hesaplamalar yapılması gerekmektedir. İkinci önemli güçlük; istatistiklerin düzenlendiği dönem itibariyle İmparatorluk sınırlarının ve idari bölümlenmesinin Cumhuriyet dönemiyle farklılık göstermesidir. Ayrıca ulaşılabilecek sonuçların sağlıklı olması açısından istatistiklerdeki hata paylarının karşılaştırmalar yapılarak değerlendirilmesi ve eksikliklerin tahminler yoluyla tamamlanması yine uzman çalışması gerektiren hususlardır. "*Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914*" adlı çalışma, yukarıda belirtilen eksiklikleri gidermek ve Cumhuriyet dönemi Türkiye tarımını tarihsel bağlantılarıyla birlikte ele almak isteyen araştırmacılara gerekli verileri sağlamaktadır. Bu istatistikler, Osmanlı Devleti döneminde yayınlanan ilk modern tarım istatistikleri özelliği taşımaktadır. 1909 tarım istatistiği, Orman ve Meadin ve Ziraat Nezareti tarafından yayınlanan ilk tarım istatistikleridir. Bu eser, İmparatorluğun Avrupa kıtasındaki toprakları için 1907 yılına, Asya ve Afrika kıtalarındaki topraklar için de 1909 yılına ait verileri kapsamak üzere ayrı ciltler halinde yayımlanmıştır. 1909 tarım sayımı coğrafi alan itibariyle 1913 ve 1914 tarım

istatistiklerine göre daha geniş bir alanı kapsamaktadır. Kars bölgesi ile Anadolu'da birkaç kazanın dışında tüm Türkiye'ye ait veriler istatistiklere yansıtılmıştır. 1913 ve 1914 tarım istatistiklerinde yöntemle ilgili bir açıklama yer almamıştır. 1913 istatistiği Kars bölgesine ek olarak Ağrı, Erzincan, Erzurum, Hakkâri, Muş ve Siirt üretim bölgelerini kapsamamaktadır. 1914 tarım istatistiğinde ise bunlara ek olarak Adana, Bingöl, Bitlis, İçel, Şanlıurfa ve Van üretim bölgeleri ile ilgili veriler bulunmamaktadır (Güran, 1997a: XVII-XIX).

Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne devreden sanayi mirası oldukça sınırlıdır. I. Dünya Savaşı'ndan Kurtuluş Savaşı bitimine kadar olan dönemde tarımsal faaliyetler ve tarım ekonomisi büyük zarar görmüştür. Ancak genç Cumhuriyetin ekonomik gelişmesi için en önde gelen potansiyel ekonomik gücü tarım sektörüdür. Cumhuriyet öncesinde tarımın GSMH'ye oranı % 50 civarında iken, bu oran ancak 1946 sonrasında % 43'lere inmiştir. Dolayısıyla 1950'lere kadar Türk tarım ekonomisi ciddi bir yapısal değişiklik göstermemiştir. Cumhuriyet dönemi tarım ekonomisini çeşitli boyutlarıyla değerlendirebilmek ve kırsal-kentsel etkileşimdeki yerini belirleyebilmek ancak, XIX. yüzyıl ve XX. yüzyıl başlarındaki Osmanlı Devleti tarımıyla kurulacak gerçekçi bağlantılar ve değerlendirmelerle ortaya koyulabilir. Çünkü Osmanlı Devleti'nden devralınan tarımsal mirasın Cumhuriyet dönemindeki yansımaları çok uzun yıllar silinememiştir.

“Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914” adlı çalışma, son dönem Osmanlı Devleti tarımıyla Cumhuriyet dönemi tarımı arasında bağlantıları sağlayan verileri sunmaktadır. *Bu çalışmada coğrafi kapsam olarak bugünkü Türkiye sınırları esas alınmıştır. Üretim bölgelerinin düzenlenmesinde Cumhuriyet dönemi mülki idari sistemine göre tarım istatistiklerinin düzenlenip sunulmasına gayret gösterilmiştir* (Güran, 1997a: XVII-XIX). Ancak istatistikler incelendiğinde, Türkiye sınırlarına tekabül eden alanın tümü kapsamadığı gibi, oluşturulan üretim bölgelerinin de Cumhuriyet dönemi idari birimleriyle tam olarak örtüştüğü söylenemez.

Bu çalışma; Prof. Dr. Tefik GÜRAN tarafından *“Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914”* adıyla yayına hazırlanıp 1909 (1325), 1913 (1329) ve 1914 (1330) yılları Osmanlı Devleti tarım sayımı istatistiklerini içeren ve Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından 1997 yılında basılan bu çalışmadan temin edilen istatistiklerden hareketle Osmanlı Devleti son dönemi ve Kale-i Sultaniye Sancağı tarımını alt sektörleri ve karakteristikleri itibariyle değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca bu çalışma, Anadolu'nun kuzeybatısında ve coğrafi konum bakımından

İstanbul'a yakın bir idari ünite dahilindeki tarımın 20. yüzyıl başlarında ulaştığı seviyeyi ve ülke tarımı içindeki yerini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

1. ÇALIŞMANIN AMACI, VERİ VE YÖNTEM

Bu çalışmada öncelikle, XIX. yüzyıl ve XX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti tarımının genel özellikleri ve tarımda modernleşme çabaları ele alındıktan sonra, “*Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914*”e göre tarımın alt sektörleri itibariyle değerlendirilmesi yapılmaktadır. Hemen arkasından sözü edilen istatistiklere göre Kale-i Sultaniye Sancağı tarımının genel ve alt sektörler itibariyle değerlendirilmesi yapılarak, coğrafi konum itibariyle İstanbul'a yakın bir mevkide bulunan Sancağın ülke tarımındaki yeri ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Makale için gerekli veriler “*1909, 1913 ve 1914 Osmanlı Dönemi Tarım Sayımları*”ndan sağlanmıştır. Makalenin bir diğer amacı da bu istatistiklerden hareketle I. Dünya Savaşı öncesinde genelde ülke tarımını ve özelde de Kale-i Sultaniye Sancağı (Şekil 1) tarımını ele alarak, Cumhuriyet sonrası ziraat hayatının gelişimine ilişkin daha realist tahlillere zemin hazırlamaktır. İstatistik analiz temelli bir araştırmadır.

2. XIX. YÜZYIL ve XX. YÜZYIL BAŞLARINDA OSMANLI DEVLETİ TARIMINA GENEL BİR BAKIŞ

19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başında Osmanlı İmparatorluğu çok büyük ölçüde tarıma bağımlı bir ekonomik yapıya sahipti. Osmanlı Devleti bir tarım imparatorluğu idi. Ülke halkının büyük bir bölümü tarımdan hayatını kazandığı gibi, vergi ve dış ticaret gelirlerinin çok büyük bir bölümünü tarım sektöründen sağlıyordu. 1913'te Osmanlı İmparatorluğu tüm gayrisafi milli hâsılasının % 48'ini, Anadolu bölümünün gayrisafi milli hâsılasının % 46'sını tarım sektörü oluşturmaktaydı. Osmanlı Devleti maliyesi, çok büyük ölçüde tarımsal nüfustan toplanan dolaysız ve dolaylı vergilere dayanıyordu. Tarımın Osmanlı Devleti ekonomisinde önemini ölçmenin bir başka yolu da ihracatın yapısından anlaşılır. I. Dünya Savaşı'nın başladığı günlerde ülke ihracatının % 80-85'i tarım ürünleri ve hammaddelerdi (Quataert, 1985: 1556; Duran, 1990: 319).

XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu tarımda önemli bir gelişme sağlayamayan ülkelerden biriydi. İmparatorluğun geniş toprakları üzerinde yaşayan nüfus on yedinci yüzyıldan sonra siyasi ve ekonomik nedenlerle azalmıştı. Köyler küçülmüş, “hali ve harap” olanların sayısı artmıştı. Ekili toprakların, ülke topraklarının küçük bir bölümünü meydana getirmesi aynı

zamanda düşük nüfus yoğunluğunun bir sonucudur. Yirminci yüzyıl başında genel olarak imparatorluğun nüfus yoğunluğu düşüktü. Rumeli vilayetlerinin ortalama nüfus yoğunluğu 23-28.8 kişi/km² arasında değişirken; Anadolu vilayetlerinde ortalama 2.4- 42.9 kişi/km² arasında değişim göstermektedir. Anadolu'da nüfus yoğunluğu doğudan batıya doğru gidildikçe yükselmektedir. Nüfus yoğunluğu, Doğu Anadolu vilayetlerinde km²'ye 1-10 kişi; İç Anadolu'da 10-20 kişi; Batı Anadolu'da ise 20-30 kişi arasında değişmekteydi. Osmanlı Devleti tarımın 19. yüzyıl ortasındaki genel durumunu yansıtan belgeler, imparatorluğun geniş ve verimli topraklarının ancak çok sınırlı bir bölümünde tarım yapıldığını göstermektedir. Tablo 1'den de anlaşılacağı üzere ekili toprakların oranı Anadolu'da % 6.7, Rumeli'de % 8.3'tür. Ekili toprakların yüzdesi Anadolu'da Rumeli'ye göre daha düşüktür (Güran, 1998: 63-67). Ancak XIX. yüzyılın son çeyreğinde yukarıdaki tablo bir miktar değişmeye başlamıştır. Anadolu'da 1880'lerden itibaren diğer alanlarda olduğu gibi nüfus alanında da dikkate değer gelişmeler kaydedilmiştir. Bir taraftan eğitim ve sağlık hizmetlerinin yaygınlaştırılarak ölüm oranlarının azaltılması, diğer taraftan da muhacir iskan politikasıyla özellikle Balkanlardan gelen göçmenlerin Anadolu'nun mümbit topraklarına yerleştirilmesi Anadolu'nun nüfusunun bir miktar artmasına yol açmıştır (Duran, 1990: 320).

Tablo 1: Osmanlı İmparatorluğu'nda 1907 Yılında Vilayetler İtibariyle Nüfus, Yüzölçümü ve Ekili Arazi Miktarları

VİLAYETLER	NÜFUS (BİN KİŞİ)	YÜZÖLÇÜMÜ (BİN KM ²)	EKİLİ ARAZİ* (BİN KM ²)	NÜFUS YOĞUNLUĞU (KİŞİ/KM ²)	EKİLİ ARAZİNİN YÜZÖLÇÜMÜNE ORANI (%)
Selanik	922.4	40.0	2.5	23.0	6.2
Manastır	707.2	28.5	2.1	24.8	7.3
Kosova	824.8	32.9	3.5	25.1	10.6
Yanya	516.5	17.9	1.0	28.8	5.8
Edirne	1.154.3	42.5	4.4	27.2	10.3
İstanbul	449.4	21.9	1.2	20.6	5.5
Hüdavendigâr	1.860.9	75.9	7.7	24.5	10.2
Aydın	1.727.3	57.0	6.0	30.3	10.5
Adana	504.4	40.0	4.7	12.6	11.7
Konya	1.249.8	91.6	6.3	13.6	6.9
Ankara	1.157.1	75.0	5.7	15.4	7.6
Kastamonu	1.105.0	80.0	3.4	13.8	4.2
Trabzon	1.342.8	31.3	3.7	42.9	11.7
Sivas	1.193.7	83.7	4.2	14.3	5.1
Erzurum	675.9	76.7	3.4	8.8	4.4
Mamüretülaziz	474.4	37.8	1.8	12.5	4.8
Bitlis	301.9	29.9	2.6	10.1	8.6
Diyarbakır	394.1	46.8	3.1	8.4	6.6
Van	114.0	47.7	0.8	2.4	1.6
Toplam	16.675.9	957.1	68.1	17.4	7.1

Kaynak: Güran, 1997a: 6-92; 1997b: 17-42; 1998: 65

*Ekili arazi miktarına ait rakamlar dutluk, zeytinlik, bahçe, çayır ve nadasa ayrılmış toprakları ihtiva etmemektedir.

Tanzimat'la birlikte Türk tarımında yenileşme hareketleri başlamıştır. Tanzimat döneminde öncelikle zirai gelişme politikalarını oluşturacak ve uygulayacak bir zirai bürokrasi kurulmuştur. Giderek sayıları ve etkinliği artan bu kadroların uygulandığı zirai gelişme politikasının temel hedefleri üretimin artırılması ve çeşitlendirilmesi, dış talebe yönelik zirai ürünler üretiminin teşvik edilerek dış ticaret dengesinin sağlanması, ithal ikamesi amacıyla kurulan yerli sanayi tesislerinin ihtiyaç duyduğu hammaddelerin yurt içi üretimle karşılanması ve zirai üretim araç ve metotlarının modernleştirilmesiydi. Bu hedeflere uygun olarak ekonomik gelişmeyi engelleyen problemlerin tespit edilerek çözümünü amaçlayan çalışmalar yapılmış, çeşitli teşvik edici ve düzenleyici politika tedbirleri uygulanmaya konmuş ve zirai eğitim yoluyla tarım metotlarının modernleştirilmesine gayret gösterilmiştir. Bu çalışmaların en önemli kurumlaşmış şekli 1843 yılında kurulan ziraat meclisidir (Güran, 1992: 219-220). Bu meclisin

görevleri arasında, zirai üretimin artırılması, dış ticaret açığının kapatılması ve halkın gelir düzeyinin yükseltilmesi konularında araştırmalar yapmak ve raporlar düzenleyerek önerilerde bulunmak yer almaktadır. Bununla birlikte tarım alanında eğitim ve uzmanlığa sahip görevlileri yetiştirmek üzere, İstanbul-Halkalı'da, Bursa'da ve Selanik'te Devlet tarım mektepleri açılmıştır. Ziraat mektepleri yanında çiftçilerin çağdaş tarım uygulamalarını görebilmeleri amacıyla örnek çiftlikler kurulmuş (Ankara, Konya, Adana, Sivas ve Erzurum), yüksek verimli tohum dağıtım uygulamaları gerçekleştirilmiştir. Ayrıca çiftçinin kredi ihtiyacını karşılamak amacıyla 1863 yılında Ziraat Bankası kurulmuştur.

Ziraat Bankası hızlı bir şekilde ülke geneline yayılarak kısa zamanda geniş bir teşkilat yapısına kavuşmuştur. 1897-1908 yılları arasında Ziraat Bankası'nın toplam sermayesi iki kat, kullandığı kredi miktarı iki katın üzerinde ve krediden yararlananların sayısı da beş kat artış göstermiştir. Kredi kullanan üretici sayısı 1897'de 41.900 kişi iken, 1908 yılında 240.000 kişiye ulaşmıştır. Örneğin Ziraat Bankası Çanakkale şubesinin 1897 yılında kullandığı kredi miktarı bir milyon kuruş iken, 1908 yılında bu rakam 1.7 milyon kuruş olarak gerçekleşmiştir (Duran, 1990: 328-329).

Modern tarım araç ve makinelerinin kullanımı artmasına karşın, makine kullanımı yine de pek yaygın değildi. Gelişmiş tarım araçlarının kullanılmaya başlanması ancak XIX. yüzyılın son otuz yılında önem kazandı. Yeni tarım araçlarının Anadolu ve Kuzey Suriye bölgesi sakinlerine tanıtımında en büyük rolü göçmenler oynadı. Bunun yanında

Anadolu-Bağdat demiryolu kumpanyası gibi bazı yabancı firmalar, çiftçilere gelişmiş teknolojileri tanıtmada etkin oldular. Yeni tarım araçları, orta gelir düzeyindeki çiftçilerin alabileceği demir pullukların yanı sıra büyük çiftlik sahiplerinin alabileceği buhar gücüyle çalışan büyük biçer-döverlere kadar çeşitlilik gösteriyordu. Yüzyıl sonuna gelindiğinde basit demir pulluklarının yıllık satışı ortalama dört bine ulaşmıştı. Yalnız Batı Anadolu'daki demir pulluk sayısı 60.000'i aşmıştı. XX. yüzyılın başlarında tarımsal makine satışı daha da hız kazandı¹. Ancak yine de buhar gücüyle çalışan makineler çok az sayıda büyük toprak sahibinin dışına pek yayılamamıştı (Quataert, 1985: 1560; 2004; 2008: 79-159). Sadece Trakya, Batı Anadolu, Adana Ovaları ve Suriye bölgelerinde (İnalçık, 1998: 26) büyük çiftliklerde bulunuyordu. Özellikle Balkanlardan gelen göçmenler, tarımda modernizasyona daha yatkın olmaları nedeniyle uygulama sürecine de aktif olarak katılan öncü kesimi teşkil etmişlerdir.

Yukarıda belirtilen olumlu gelişmelere rağmen, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti tarımının problemleri arasında sermaye yetersizliği önemli bir yer tutmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik kaynaklar dengesinde emek faktörünün kıtlığı toprağın; sermaye faktörünün kıtlığı da emeğin daha etkin kullanılmasını sağlayacak yatırımları engellemiştir. Anadolu'da hayvancılık, tarıma göre çok daha yaygındı. Bitkisel üretim kapsamında nadas süreleri çok uzundu. Tarım araçları ilkeldi. Gübre ve iyi tohum gibi verimliliği artırıcı girdilerden pek yararlanılmazdı (Güran, 1998: 67-69). Osmanlı Devleti tarım kesiminde özellikle ekim, dikim ile hasat dönemlerinde emek kıt bir faktördü. İşgücü açığı, ücretli emek kullanılarak giderilmeye çalışılıyordu. İşgücü, başka yörelerden ya da ekilebilir toprakları az olan kişiler arasından temin ediliyordu.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren demiryollarının geçtiği güzergâhlar dışında tarım kesiminin pazarla irtibatı son derece kısıtlıydı. Bu da çiftçinin geçimlik üretim düzeyinde kalmasına yol açmıştır. Çiftçinin ürününü makul bir ücret karşılığında pazara taşıyamaması, geçim tipi tarımı yaygınlaştırmıştır. Demiryolu güzergâhları dışında ülkede ulaşımın son derece kısıtlı olması, karayolu ulaşımının çok ilkel olması, uzun mesafeli ve hacimli malların taşınma maliyetinin taşınan üründen daha yüksek olması sonucunu doğurmakta ve çiftçiyi pazara yönelik üretimden

---

¹ Örneğin 1900 yılında Adana'da 100 adet biçerbağlar, 1907'de Konya'da 75 biçme makinesi, 1908 yılında Edirne'de 500 adet saban, 1911 yılında Çanakkale'de 22 adet biçme ve bağlama makinesi satılmıştır (Baskıcı, 2005: 156).

uzaklaştırmaktaydı. Geçim tipi tarım; kır-kent etkileşimini kopardığı gibi, tarım-sanayi ve ticaret sektörleri arasındaki bağlantının da kopmasına yol açmaktaydı.

Bütün bu kötü durumu daha da şiddetlendiren diğer bir husus da, köylünün tefeciler elinden kurtarılamayışı idi. Memleketin hemen her tarafında köylü ve çiftçi, tefecilerin zulmü altında eziliyordu. Küçük şehirlerde türeyen zengin sınıfı, çiftçiye yüksek faizle borç vermekte ve mahsulünü düşük fiyatla satın almakta, böylece bulunduğu yer çevresindeki köylüleri idaresi altında tutmakta idi. Bu ağır iktisadi şartlar altında, köylü daha da eziliyordu (Göney, 1979: 86). Bu durum Ziraat Bankası'nın kurulmasıyla birlikte dikkate değer oranda aşılmıştır.

Osmanlı Devleti tarımının genel özelliklerini ele aldıktan sonra, tarımın alt sektörlerini tanıyarak ülke tarımı hakkında daha derinlemesine fikir sahibi olmak mümkün olacaktır.

2.1. Bitkisel Üretim

Osmanlı Devleti'nin Türkiye Cumhuriyeti sınırlarına tekabül eden bölgelerinde nüfus, ekili arazi ve tarım işletmelerinin büyüklüğü (1909) gözden geçirilirse (Tablo 2), 1909 yılında bugünkü Türkiye sınırları içinde yaklaşık 14.3 milyon nüfus yaşamaktadır. Bununla birlikte tarımla meşgul aile sayısı 1.1 milyonu bir miktar aşmaktadır. Tarımla meşgul hanelerin üretimde bulunduğu arazi miktarı ise 32.3 milyon hektardır (Tablo 2). Tarımsal işletmelerin % 48.3'ü 10-50 dönüm arasında büyüklük gösterirken, % 26.3'ü 10 dekardan küçük ve % 25.4'ü de 50 dekardan büyüktür. Ortalama işletme büyüklüğü ise 29.2 dekardır. Tarımla hayatını kazananların ¼'ünün 50 dekardan büyük işletmesi olmakla birlikte, ¼'ten fazlasının 10 dekardan az olması dikkat çekicidir. Tarım topraklarının önemli bir bölümü küçük işletmeler halinde işleniyordu. Küçük işletme sahipleri aynı zamanda büyük işletme sahiplerinden kiraladıkları toprakları işleyerek ortakçılık şeklinde tasarrufta bulunuyorlardı. Büyük toprak sahipleri, topraklarının işleyemedikleri bölümlerini kiralama ya da ortakçılık şeklinde tasarruf şekilleriyle değerlendirmekteydi.

Tablo 2: Osmanlı Devleti'nin Türkiye Cumhuriyeti Sınırlarına Tekabül Eden Bölgelerinde Nüfus, Ekili Arazi ve Tarım İşletmelerinin Büyüklüğü (1909)

ÜRETİM ALANI	EKİLİ ARAZİ (HA.)	TARIMLA MEŞGUL HANE SAYISI	İŞLETME BÜYÜKLÜĞÜ			ORT. İŞLETME BÜYÜKLÜĞÜ (DA.)
			10 da' dan küçük	10-50 dönüm arası	50 da' dan büyük	
Türkiye	32.307.801	1.107.815	291.001	535.249	281.575	29.2
Kale-i Sultaniye Sancağı	472.975	21.571	4.471	10.500	6.600	21.9

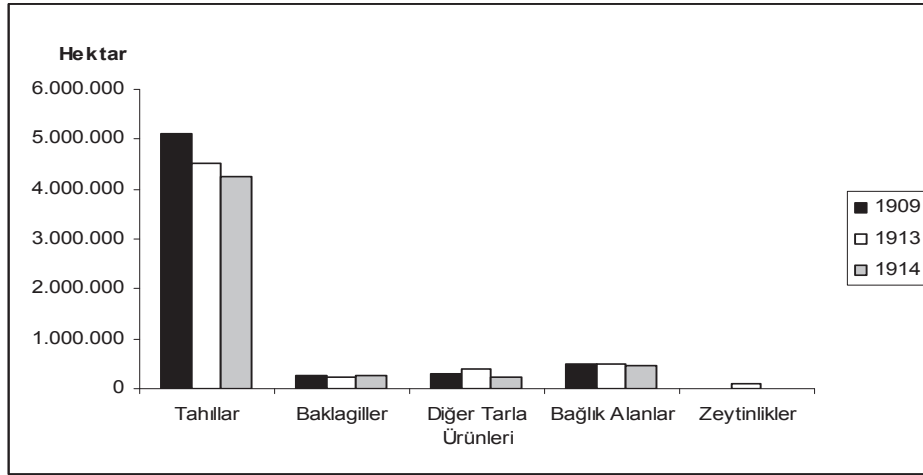
Kaynak: Güran, 1997a: 28

Tablo 3: Osmanlı Devleti'nin Türkiye Cumhuriyeti Sınırlarına Tekabül Eden Bölgelerinde Alanlarının Yararlanma Bakımından Bölünüşü (1909-1914)

ÜRÜN	1909		1913		1914	
	Ekim (Ha.)	Toplama Oranı (%)	Ekim (Ha.)	Toplama Oranı (%)	Ekim (Ha.)	Toplama Oranı (%)
Tahıllar	5.124.819	83	4.529.675	78.4	4.246.227	77.9
Baklagiller	252.410	4.1	239.874	4.2	259.031	4.8
Diğer Tarla Ürünleri	310.894	5	395.297	6.8	236.993	4.4
Toplam Tarla Ürünleri	5.688.123	92.1	5.164.846	89.4	4.742.251	86.9
Bağlık Alanlar	486.132	7.9	505.056	8.7	461.740	8.5
Zeytinlikler	-	-	105.672	1.8	-	-
TOPLAM	6.174.255	100	5.775.574	100	5.203.990	100

Kaynak: Güran, 1997a:19

Osmanlı Devleti'nin Türkiye Cumhuriyeti sınırlarına tekabül eden bölgelerinde tarım alanlarının yararlanma bakımından bölünüşü gözden geçirildiğinde 1909, 1913 ve 1914 sayımlarında tarla ürünlerine ayrılan alanların oranı % 86.9 ile % 92.1 arasında bir oranı teşkil etmektedir (Tablo 3 ve Şekil 2). Bu periyotta tahıllara ayrılan alanların oranı % 77.9 ile % 83 arasında değişim göstermektedir. 1913 yılına göre 1914 yılında tahılların üretim alanının % 5 kadar daralmasında I. Dünya Savaşı'nın olumsuz etkisi büyüktür. Tarımla uğraşan nüfusun silah altına alınması izleyen yıllarda üretim alanlarında önemli azalmalara yol açmıştır. Tarla tarımında baklagillerin üretim alanı 1909 yılında % 4.1 iken, 1914 yılında % 4.8'e ulaşmıştır. Endüstri bitkilerinin (pamuk ve tütün) tarla tarımındaki payı ortalama % 5 düzeyinde idi. Bağlık alanlar 1909 yılında tarım alanlarının % 7.9'unu teşkil ederken, 1913 yılında % 8.7'ye ulaşmıştır. Zeytinlikler ise yaklaşık % 1.8'lik bir oran teşkil etmekteydi.

Şekil 2: Osmanlı Devleti'nin Türkiye Cumhuriyeti Sınırlarına Tekabül Eden Bölgelerinde Tarım Alanlarının Yararlanma Bakımından Bölünüşü (1909-1914)

1914 yılında tarla tarımı içinde tahıl ve baklagillerin oranı % 82.7 iken, Cumhuriyetin ilk yıllarında 1925'te % 83.6'ya ulaşmıştır. Tahıl ve baklagillerin tarla tarımı içindeki oranı 1955 yılında % 58.1'e gerilemiştir. Endüstri bitkilerinin (pamuk ve tütün) tarla tarımındaki payı 1914 yılında % 5 düzeyinde iken, bu oran 1925'te % 4.2, 1944 yılında % 9.3 ve 1951 yılında % 6.5 olarak gerçekleşmiştir. 1913 yılında bağlık ve zeytinlik alanların toplam tarım alanı içindeki oranı % 10.5 iken, bu oran 1950 yılında

% 5.9'a gerilemiştir (DİE, 1994: 132-143). Bu istatistiklerden hareketle Cumhuriyetin ilk yıllarında tarla ürünlerinin ekiliş alanlarında Cumhuriyet öncesine göre bir genişleme olmamıştır. Bunda; uzun savaşlarla geçen yıllarda insan ve sürüm hayvanı kayıpları yanında tarımsal girdi kullanımı yetersizliği etkilidir. Cumhuriyet öncesi düzeye ancak 1930'lu yıllarda ulaşılabilmektedir. 1930'lu yıllardan itibaren Türk tarımı tekrar bir ivme kazanmaya başlamışsa da asıl sıçramayı 1950 sonrasında gerçekleştirmiştir.

1909 yılına göre 1914 yılında tahılların üretim alanı araya giren I. Dünya Savaşı nedeniyle 878.592 hektar kadar azalma göstermiştir. Ancak üretimde büyük bir düşüşün yaşanmamasının sebebi, 1914 üretim sezonunun çok iyi bir üretim yılı özelliği taşımasından kaynaklanmaktadır. Hava koşullarının çok iyi gitmesi üretimde artışı sağlamıştır. Tahıllar içerisinde üretim alanı en geniş ürünler ise buğday, arpa, mısır ve çavdardır. Tahıllardan sonra üretim alanı en geniş ürün grubunu baklagiller teşkil etmektedir. Baklagillerin 1909'da tarım alanlarından aldığı pay % 4.1 iken, 1914'te % 4.8'e yükselmiştir. Baklagiller arasında üretim alanı en geniş ürünler ise nohut, kuru fasulye, bakla ve mercimektir. Daha net istatistiklerin bulunması nedeniyle 1914 yılında tarım alanlarının % 1.9'unun endüstri bitkileri üretimine ayrıldığı görülmektedir (Tablo 4). Endüstri bitkileri içinde üretim alanı en geniş ürünler pamuk ve tütündür. İstatistiklerde dikkati çeken bir diğer husus da, 1914 yılından itibaren şekerpancarı üretimi ile ilgili istatistiklere rastlanmasıdır. Şekerpancarı; Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren tarımın modernleştirilmesi ve tarıma dayalı sanayileşmenin başlatılması adına seçilen pilot üründür. Son olarak, bağlık ve zeytinliklere ayrılan araziler toplamda % 10'u aşan bir orana sahiptir.

Tablo 4: Seçilmiş Tarım Ürünlerinin Ekim Alanı ve Üretim Miktarları

ÜRÜN	1897 ²		1909 ³		1914 ⁴	
	Ekim (Dönüm)	Üretim (Kile=36.4 lt.)	Ekim (Hektar)	Üretim (Ton)	Ekim (Hektar)	Üretim (Ton)
Buğday	29.269.709	75.907.826	2.566.220	3.285.274	2.337.425	4.009.224
Arpa	11.861.312	40.710.035	1.283.448	1.829.856	1.109.462	1.785.647
Yulaf	1.645.591	3.670.117	192.765	239.493	88.104	162.126
Çavdar	2.265.384	7.730.868	258.282	307.164	218.274	328.606
Kaplıca	951.567	3.344.842	103.567	112.194	60.031	84.671
Pirinç	869.776	6.338.345	28.866	45.490	18.354	39.505
Darı	1.054.362	2.818.162	277.387	161.141	102.007	154.655
Mısır	3.234.694	11.994.077	414.284	470.453	297.674	537.239
Toplam Tahıllar			5.124.819	6.451.065	4.246.227	7.101.673
Toplam Baklagiller	223.051	592.269	252.410	148.998	259.031	96.235
Pamuk	723.941	11.811.278*	153.091	77.335	44.859	11.730
Tütün	-	-	48.104	31.237	50.590	35.819
Şeker Pancarı	-	-	-	-	3.440	13.922
Susam	262.347	445.723	62.529	23.542	23.083	13.976
Keten ve Tohumu	78.615	93.569	14.171	2.921	11.047	1.666
Kenevir	87.920	442.202			6.531	3.946
Soğan ve Sarımsak	6911	1.241.175*			50.722	88.797
Patates	5.476	73.971	14.008	42.066	18.470	73.130
Anason ve Çörek otu	8.538	9.398		-	563	208
Üzüm			5.289.1	1.124.698	5.023.7	1.543.578
İncir			84**	84.558	4.613***	89.837
Elma			36**	36.120	1.731***	31.575
Zeytin			1.956**	111	1219**	89.702
Portakal			7**	7.784	203***	9.550

Kaynak: Güran, 1997a: 6-229; 1997b:147; 1998: 76

* Kıyye=1.283 kg, ** On Bin Ağaç, *** Bin Ağaç

² Osmanlı Devleti'nin genelindeki seçilmiş tarım ürünlerinin ekim alanı ve üretim rakamlarını kapsar.

³ Osmanlı Devleti'nin Türkiye Cumhuriyeti sınırlarına tekabül eden bölgelerinde seçilmiş tarım ürünlerinin ekim alanı ve üretim rakamlarını kapsar.

⁴ Osmanlı Devleti'nin Türkiye Cumhuriyeti sınırlarına tekabül eden bölgelerinde seçilmiş tarım ürünlerinin ekim alanı ve üretim rakamlarını kapsar.

Tablo 5: Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti Dönemi Bazı Tarım Ürünlerinin Verimlilikleri (Ha/kg)

YIL- ÜLKE	BUĞDAY	ARPA	YULAF	PİRİNÇ	MISIR	MERCİMEK	PAMUK	TÜTÜN
1897- Osmanlı Devleti	870	783	900	1.762	1.349	-	348	-
1909- Osmanlı Devleti	1.280	1.423	1.242	1.576	1.136	905	300	649
1913- Osmanlı Devleti	1.548	1.587	1.681	1.858	1.612	823	384	764
1914- Osmanlı Devleti	1.715	1.609	1.840	2.152	1.805	542	261	708
2001- Türkiye	2.077	2.135	1.778	3.661	4.006	1.150	3.444	740

Kaynak: Güran, 1997a: 8; 1997b: 147-159; DIE, 2003: 15

Osmanlı Devleti'nde tarımda verimlilik, XIX. yüzyıldan XX. yüzyıla gelindiğinde sürekli bir artış göstermiştir. 1897 yılından 1914 yılına buğdayda hektara verimlilik 870 kg'dan 1.715 kg'a ulaşmıştır. Benzer şekilde aynı dönemde arpada verimlilik 783 kg'dan 1.609 kg'a ulaşmıştır (Tablo 5). Bu dönemde pirinçte önemli bir artış görülmezken, mısırdaki artış 456 kg'lık artış olmuştur. Endüstri ürünlerinden pamukta bir artış görülmemektedir. Bu yıllarda tarımda verimlilik doğal koşullara çok bağımlı olduğundan hava koşullarının iyi gittiği ve yeterli yağışın düştüğü yıllarda tarımda verimlilik artmaktadır. Osmanlı Devleti'nin son döneminde tarımda verimliliğin sürekli artmasında beşeri tedbirlerin giderek geliştiği ve yaygınlaştığı fikrini kuvvetlendirmektedir. Osmanlı Devleti'nde 1914 yılında seçilmiş bazı ürünlerdeki verimlilik değerleri ile Cumhuriyet döneminde 2001 verileri ile karşılaştırıldığında, aradan geçen 87 yılda buğdayda hektar başına 372 kg artış sağlanmıştır. Bu rakam arpada 526 kg, pirinçte 1.509 kg, mısırdaki 2.201 kg, mercimekte 608 kg, pamukta 3.183 kg ve tütünde 32 kg'dır.

Osmanlı Devleti'nde tarımda verimlilik üzerinde en önemli faktörlerden biri de toprak işleme yöntemleriydi. Çiftçi çoğunlukla ağaçtan saban, el orağı, tırpan, çapa ve sürgü gibi iptidai araçlar kullanıyordu. Çift sürmede pulluk ve kara saban kullanımı sınırlıydı. Pullukla sürülen toprağın kalitesine

ulaşabilmek için, aynı toprağı kara sabanla 3-4 kez sürmek gerekiyordu. Kara saban ile 1 dönüm tarla sürene kadar, pullukla aynı kalitede 16 dönümlük tarla sürülebiliyordu. Zira kara sabanın yetersizliği, aynı toprağın defalarca sürülmesi ile giderilebiliyordu. Çift sürme süresi hava şartları nedeniyle 45-60 günü geçmediğinden bir çift öküz ile çiftçi ancak 35-45 dönüm dolaylarında toprak işleyebiliyordu. Bu bakımdan kara saban, çiftçinin işleyebileceğı toprak miktarını oldukça sınırlıyordu. Çift sürme işlerinde gücünden yararlanılabilen hayvanlar öküz, at ve katırdır. Osmanlı çiftçisi bunlardan en çok öküzü kullanıyordu. Öküz özellikle eğimli ve dik topraklarda çift sürmek için daha elverişli idi. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'nda öküz gücünden yararlanma daha yaygındı (Güran, 1998: 85-87). Osmanlı Devleti'nde tarımda verimi arttırmanın en çok başvurulan yöntemi, münavebeli tarım yöntemiydi. Bu yöntem tarımın nispeten daha gelişmiş olduğu Edirne, İzmir, Aydın ve Adana gibi vilayetlerde uygulanmakta idi. Kuru tarımın hakim olduğu bölgelerde ise nadas uygulaması çok yaygındı. Bu nedenle nadaslı kuru tarım bölgelerinde tarıma elverişli toprakların her yıl ancak 1/5'inde tarım yapılabiliyor, geri kalan bölümü nadasa bırakılıyordu.

Ülkede toprak işleme kadar hasat işleri de ilkel koşullarda sürdürülüyordu. Tarladaki ürün el orağı ile biçiliyordu. Ama işgücü sıkıntısı çekilen ve nispeten tarımın gelişmiş olduğu bölgelerde sınırlı ölçüde orak makinelerinden de yararlanılıyordu. Toplanan ürünün harman işleri, çakmak taşlı döğenlerle görülüyordu (Güran, 1998: 85-87). Bu da harmanın kaldırılmasını geciktiriyordu. Harman işlerinin uzaması ve erken sonbahar yağmurlarına yakalanma düşüncesi, çiftçinin toprağının önemli bir bölümünü işleyememesine yol açmaktaydı.

Birinci Dünya Savaşı'ndan evvel, ziraatin üretim kapasitesi ülke ihtiyacını karşılamakla beraber, bazı gıda maddelerinin ithaline her zaman ihtiyaç duyulmuştur. Dışarıdan ithali yapılan en önemli gıda maddeleri; un ve buğday, pirinç, şeker, kahve ve çay gibi ürünlerden ibaretti. İhracat ise daha çok tütün ve kuru meyveden ibaretti. Bu zirai yapının sakıncaları savaş yıllarında belirecek, ihracat hemen hemen dururken, zorunlu gıda maddelerine olan ihtiyacın karşılanması gittikçe zorlaşacaktı. Gıda maddelerinden harp içinde en çok sıkıntısı çekilenleri buğday, et ve şekerdir. Şeker üzerinde önemle durmak gerekir. Ülkede henüz fabrikası bulunmayan şekerin tamamı dışardan bilhassa Avusturya-Macaristan'dan gelmekte idi. İthalat miktarları 200 bin ton civarındaydı. 1914'te yarıya düşen ithalat,

1915'te tamamen durmuş ve şeker stokları tükenmiştir (Eldem, 1994b: 7-10). 1916'dan itibaren bir miktar şeker ithalatı yapılabilmektedir.

2.2. Hayvancılık

Osmanlı İmparatorluğu'nda hayvancılık, daima önemli bir ekonomik faaliyet olmuştur. Göçebe topluluklar, bu faaliyeti tek geçim kaynağı olarak sürdürüyorlardı. Bunlar pazara dönük olarak küçükbaş hayvan yetiştiriciliğine ağırlık veriyorlardı. Oysa yerleşik çiftçilik yapan ve bu arada hayvan da beslemek durumunda olan çiftçiler de daha çok çift sürme ve taşıma işlerinde güçlerinden yararlanmak için büyük baş hayvan yetiştiriyorlar ve hayvanlardan sağladıkları ürünleri de çoğunlukla kendi tüketimlerinde kullanıyorlardı (Güran, 1998: 100-101).

Osmanlı Devleti'nde geçim ekonomisine dayalı kırsal ekonomik düzen, tarım yapılmayan toprakların mera olarak değerlendirilmesine yol açmıştır. Bununla birlikte, karayolu ulaşımının ve kır yerleşmeleriyle kentler arasındaki bağlantının yetersizliği, kır nüfusunun hayvan yetiştiriciliğine yönelmesine yol açmaktaydı. Böylece bitkisel üretime göre daha ekonomik olan ve daha kolay taşınabilen hayvanlar ya da hayvansal ürünler sektörün ön plana çıkmasına yol açmaktaydı. XX. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nin Cumhuriyet dönemi sınırlarına tekabül eden alanlarında 1909-1913 döneminde 39 milyon baş hayvan yetiştirilmektedir. Ancak 1914 yılındaki hayvan sayıları gözden geçirildiğinde, bir önceki yıla göre yaklaşık 4.8 milyon baş azalma meydana gelmiştir. Küçükbaş hayvanların sayıca fazlalığı, Anadolu'nun geniş bir bölümünde ancak küçükbaş hayvanların beslenebilmesine imkan tanıyan mera alanlarının yaygınlığından kaynaklanmaktadır (Tablo 6). XX. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nde bazı hayvan ürünleri üretimi Tablo 7'de görülmektedir.

Tablo 6: XX. Yüzyılın Başında Osmanlı Devleti'nde Hayvan Varlığı (Bin baş)

HAYVAN CİNSİ	1909	1913	1914
At	855	895	626
Katır	132	105	80
Eşek	1.252	1.182	932
Deve	167	144	96
Sığır	6.141	6.186	5.029
Manda	763	863	582
Koyun	16.925	16.079	14.888
Kıl Keçi	9.605	12.011	9.696
Tiftik Keçi	3.843	2.018	2.777
Domuz	67	37	37
TOPLAM	39.750	39.520	34.743

Kaynak: Güran, 1997a:10

Tablo 7: XX. Yüzyılın Başında Osmanlı Devleti'nde Hayvan Ürünleri Üretimi

ÜRÜN	BİRİM	1909	1913	1914
Süt	Ton	1.140.015	1.178.910	1.014.623
Kümes hayvanı sayısı	Bin adet	30.964	-	30.489
Yumurta üretimi	Bin adet	857.949	-	767.532
Arı kovanı sayısı	Adet	1.418.150	933.799	964.402
Bal üretimi	Ton	6.401	4.144	3.974
Balmumu üretimi	Ton	478	394	434
Koyun derisi üretimi	Bin adet	3.877	-	3.133
Sığır derisi üretimi	Bin adet	564	-	372
Yapağı üretimi	Ton	23.437	15.283	16.735
Kıl üretimi	Ton	4.845	5.046	4.089
Tiftik üretimi	Ton	5.050	6.064	8.235

Kaynak: Güran, 1997a: 20

Osmanlı İmparatorluğu'nda en önemli ekonomik faaliyetlerden bir olan hayvancılık, istenilen gelişme çizgisini gösterememişti. Bu durumun birçok nedeni bulunmaktadır. Bunlar arasında; hayvan hastalıklarının üzerine gidecek veterinerlik hizmetlerinin sınırlılığı yanında zaman zaman yaşanan kuraklıklara bağlı ciddi boyutlardaki hayvan ölümleri sayılabilir. Bununla birlikte Cumhuriyet döneminde de devam eden canlı hayvan ihracı ve kuzu kesimleri de yaygındı. Özellikle et ve canlı hayvan fiyatlarının yükseldiği

yıllarda hayvan ihracatı popülasyonun küçülmesinde son derece etkiliydi. Hayvancılığın yeterince gelişmemesinde mera hayvancılığının hakimiyeti ve meralarda ot veriminin düşüklüğü de rol oynamaktaydı. Mera hayvancılığında, geniş ve bakımlı mera ve çayırlara ihtiyaç duyulmaktadır. Ayrıca İmparatorluğun son yüzyılında Anadolu'nun aldığı göçler ve göçmenlerin boş alanlara yerleştirilmesi meraların küçülmesinde etkili faktörler arasındaydı. Hayvancılığın gelişmemesinde sektörün vergileme usulleri de çiftçiyi olumsuz yönde etkilemekteydi.

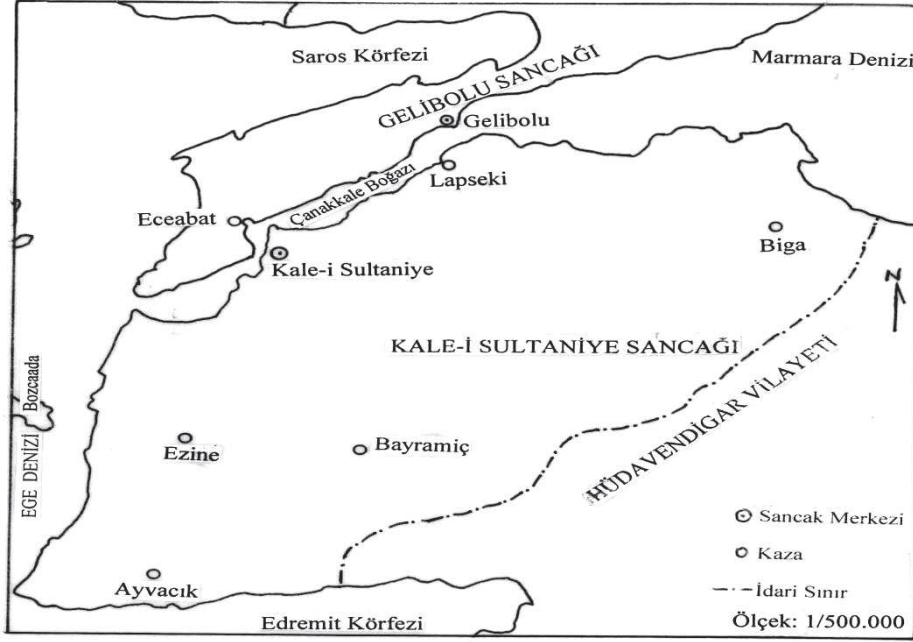
3. XX. YÜZYIL BAŞLARINDA KALE-İ SULTANIYE SANCAĞI'NDA TARIM

Kale-i Sultaniye Sancağı tarım sayımlarının yapıldığı 1909, 1913 ve 1914 tarihlerinde müstakil bir sancak olarak doğrudan merkeze bağlıdır (Eldem, 1994a: 262; SDAO⁵, 1327 ve 1328: 884-899; Korkmaz, 2005: 113 ve Karpat, 2003: 224). Sancağın 1913 yılı yüzölçümü 7.900 km² olup (Şekil 3), 1910 yılı nüfusu 171 bin, 1913 yılı nüfusu 180 bin ve 1914 yılı nüfusu 165 bin kişidir (Eldem, 1994a: 20 ve Karpat, 2003: 224). Kale-i Sultaniye Sancağı'nın 472.975 hektarlık bir bölümü ekili ve dikili arazilerden ibarettir (Tablo 2). *1909 yılında Osmanlı Devleti'nin Türkiye Cumhuriyeti sınırlarına tekabül eden bölgelerinde 1.1 milyon tarımla meşgul çiftçi ailesi bulunmaktadır.* Bunun % 2'sine tekabül eden 21.571 çiftçi ailesi Kale-i Sultaniye Sancağı'nda üretimde bulunmaktadır. Çiftçi ailelerin % 20.7'si 10 dekardan küçük işletmeye sahipken, % 48.7'si 10-50 dekar arasında bir işletmeye sahiptir. Bununla birlikte, % 30.6'sı 50 dekardan büyük bir işletmeye sahiptir. 50 dekardan büyük işletmelerin toplam işletmeler içindeki oranı ülke⁶ ortalamasından fazladır. Buna karşın ülke bütününde ortalama işletme büyüklüğü 29.2 dekar iken, Kale-i Sultaniye Sancağı'nda 21.9 dekadır. Dolayısıyla büyük işletmeler daha yaygın olmakla birlikte, ortalama işletme büyüklüğünün ülke ortalamasından daha küçük olması *tarımsal nüfus yoğunluğunun* fazla olduğunu göstermektedir.

---

⁵ Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniyye

⁶ Osmanlı Devleti'nin Türkiye Cumhuriyeti sınırlarına tekabül eden bölgelerini kapsar.

Şekil 3: XX. Yüzyıl Başlarında Kale-i Sultaniye Sancağı [Osman Atlası, XX. Yüzyıl Başları, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları (2003)].

Kale-i Sultaniye Sancağı'na ait 1909, 1913 ve 1914 tarihli tarım istatistikleri bu Sancak'a bağlı kazalar bazında verilmediğinden, üretimin kazalar arasında dağılımı, bunun nedenleri ve coğrafi çevreyle ilişkisi üzerinde değerlendirmeler yapılamamıştır. Çünkü tarımsal istatistikler Sancak bütününde verilmiştir. Bu nedenle Kale-i Sultaniye Sancağı tarımı ile ilgili değerlendirmeler; sayım yapılan yıllar arasında karşılaştırmalar, ülke bütünü içindeki yerini bulma, dönemin siyasi gelişmelerinin etkileri ya da Sancağın makro coğrafi çevre şartları içinde analizleri kapsamaktadır.

3.1. Tarla Bitkileri Üretimi

Kale-i Sultaniye Sancağı'nda 1909⁷, 1913⁸ ve 1914⁹ yıllarında tahılların ekim alanları ve üretiminde bir istikrar görülmemektedir. Bunda coğrafi çevre şartları değil de dönemin siyasi gelişmeleri ve savaş koşulları etkilidir.

⁷ Çanakkale Merkez, Ezine, Ayvacık, Bayramiç, Biga, Lapseki, Gökçeada (İmroz) ve Bozcaada kazalarını kapsar (Güran, 1997a: 25).

⁸ Çanakkale Merkez, Ezine, Ayvacık, Biga, Bayramiç ve Lapseki kazalarını kapsar (Güran, 1997a: 85).

⁹ Çanakkale Merkez, Ezine, Ayvacık, Biga, Bayramiç ve Lapseki kazalarını kapsar (Güran, 1997a: 157).

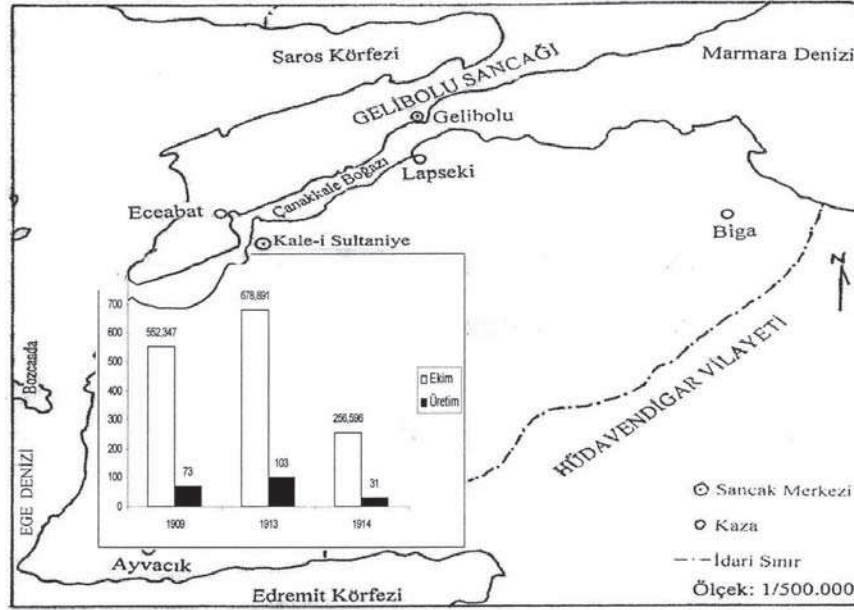
1909 yılında tahılların ekim alanı 552.347 dekar iken, 1913 yılında artış göstererek 678.891 dekara ulaşmıştır (Tablo 8 ve Şekil 4). 1914 yılında önemli bir gerileme göstererek 256.596 dekar olarak gerçekleşmiştir. 1913 yılından 1914 yılına tahıl ekim alanlarının 422.295 dekar gerilemesinde I. Dünya Savaşı'nın olumsuz etkisi büyüktür. 1914 yılında tahıl ekim alanları, ülkedeki tahıl ekim alanlarının % 0.6'sını teşkil etmektedir. Tahıllar içerisinde üretim alanı en geniş olan ürünler; buğday ve arpadır. 1909 yılından 1913 yılına buğday ve arpa üretiminde belirgin bir artış görülmesine rağmen, 1914 üretim yılında sözü edilen ürünlerin üretiminde çok ciddi bir düşüş yaşanmıştır. 1913'e göre 1914 üretim yılında diğer tahılların üretiminde de çok ciddi rekolte düşüşleri yaşanmıştır. Bunda yukarıda ifade edilen faktörler etkilidir. 1913 yılında Kale-i Sultaniye Sancağı'nda yulaf ve kaplıca hariç tüm tahıl türlerinde ortalama verim ülke ortalamalarından fazladır. Örneğin ülke genelinde buğdayda ortalama verim 1.548 kg iken, Kale-i Sultaniye Sancağı'nda 1.632 kg'dır. Cumhuriyet dönemiyle bir karşılaştırma yapılırsa, tahıl üretimin en yüksek düzeyde gerçekleştiği 1913 yılındaki üretim miktarı 2001 yılı üretimden 66.984 ton daha azdır.

Kale-i Sultaniye Sancağı'nda sanayi bitkileri ekim alanları ve üretim durumuna ilişkin hazırlanan Tablo 9 gözden geçirilirse, 1909 yılında sadece iki sanayi ürünü yetiştirilirken, bu sayı 1913'ten itibaren üçe yükselmiştir. 1909 yılında 1.233 dekar olan sanayi bitkileri üretim alanı 1913'te 4.172 dekara ulaşırken, 1914 yılında 2.788 dekara gerilemiştir. Bununla birlikte sanayi bitkileri üretimi 1909'da 36 ton iken, 1913 yılında 118 tona yükselmiştir. 1914 yılında ise 102 tona gerilemiştir. 1914 yılında sanayi bitkileri ekim alanlarının ülke toplamına oranı % 0.2 iken, üretimin ülke geneline oranı % 0.1'dir. Kale-i Sultaniye Sancağı'nda coğrafi çevre şartları sanayi bitkilerinin yetiştirilmesine son derece elverişli iken, tütün dışında diğerlerinin üretiminin (XIX. yüzyıl başlarında) henüz yaygın olmadığı anlaşılmaktadır. 1913 yılına göre 1914 yılında sanayi bitkileri üretim alanı 1.384 dekar gerileme göstermesine rağmen, üretimde çok fazla azalma meydana gelmemiştir. Bunda etken faktör, sanayi bitkileri üretiminde tarım tekniklerinin daha ileri olmasıdır. Sancaktan dışarıya ihraç edilen tek endüstri bitkisi tütündür. 1913 yılında pamuğun hektara verimi 411 kg iken, bu rakam ülke genelinde 384 kg'dır. Tütünün hektara verimi 289 kg iken, ülke ortalaması 764 kg'dır. Dolayısıyla tütünde ortalama verim çok düşüktür. Kale-i Sultaniye Sancağı'nın 1913 yılı tütün ve pamuk üretimi günümüz sözü edilen ürünler üretimine yakındır.

Tablo 8: Tahılların Ekim Alanları ve Üretimi (1909, 1913 ve 1914) (Da ve Ton)

ÜRÜN	1909		1913		1914		1914 ÜLKE GENELİ ¹⁰	
	Ekim	Üretim	Ekim	Üretim	Ekim	Üretim	Ekim	Üretim
Buğday	304.875	37.922	323.783	48.574	99.826	17.432	25.432.273	4.009.224
Arpa	113.136	17.254	184.490	27.546	80.723	8.836	12.070.950	1.785.647
Yulaf	78.640	11.509	62.120	7.550	14.660	1.638	958.576	162.126
Çavdar	15.818	2.019	46.100	10.062	7.967	1.107	2.374.816	328.606
Kaplıca	5.100	513	12.500	1.006	700	74	653.137	841.671
Darı	9.202	233	5.350	574	16.570	132	110.9832	154.655
Mısır	25.576	3.267	43.548	7.295	36.150	1.372	3.238.695	537.239
Kuşyemi	-	-	1.000	282	-	-	77.791	14.892
Pirinç	-	-	-	-	-	-	199.689	39.505
Diğer							82.092	13.959
TOPLAM	552.347	72.717	678.891	102.889	256.596	30.591	46.198.951	7.887.524

Kaynak: Güran, 1997a: 30-32, 87-89 ve 159-161

Şekil 4: Kale-i Sultaniye Sancağı'nda 1909, 1913 ve 1914 Yıllarında Tahılların Ekim (Da) ve Üretimi (Ton)

¹⁰ Osmanlı Devleti'nin Türkiye Cumhuriyeti sınırlarına tekabül eden alanlarını kapsar.

Tablo 9: Sanayi Bitkilerinin Ekim Alanları ve Üretimi (909, 1913 ve 1914) (Da ve Ton)

ÜRÜN	1909		1913		1914		1914 ÜLKE GENELİ	
	Ekim	Üretim	Ekim	Üretim	Ekim	Üretim	Ekim	Üretim
Pamuk (lif)	353	5	520	20	870	36	488.068	11.730
Keten (Lif)							120.190	1.666
Tütün	880	31	3.327	88	1.780	65	550.421	35.819
Anason			325	10	20	1	6.129	208
Kenevir (Lif)							71.062	3.946
Haşhaş (Kapsül)							280.021	14.842
Boya Maddeleri							8.866	853
TOPLAM	1.233	36	4.172	118	2.788	102	1.524.757	69.064

Kaynak: Güran, 1997a: 50-51, 117-119 ve 190-192

Tablo 10: Yağlı Tohumlular Ekim Alanları ve Üretimi (1909, 1913 ve 1914) (Da ve Ton)

ÜRÜN	1909		1913		1914		1914 ÜLKE GENELİ	
	Ekim	Üretim	Ekim	Üretim	Ekim	Üretim	Ekim	Üretim
Pamuk (Çiğit)	353	17	520	-	870	41	488.068	15.222
Keten (Tohum)							120.190	5.066
Susam	1.498	75	5.430	197	4.000	150	251.143	13.976
Kenevir (Tohum)							71.062	1.025
TOPLAM	1.851	92	5.950	197	4.870	191	930.463	35.289

Kaynak: Güran, 1997a: 50-51, 117-119 ve 190-192

Kale-i Sultaniye Sancağı'nda tarla tarımı kapsamında yetiştirilen yağlı tohumlu bitkiler üretim durumu (Tablo 10) gözden geçirildiğinde, sancağın oldukça sınırlı bir üretim durumuna sahip olduğu görülmektedir. Yağlı tohumlar üretimi 1909 yılında 92 ton iken, 1913 yılında 197 ton ve 1914 yılında da 191 ton olarak gerçekleşmiştir. 1914 yılında yağlı tohumlar üretiminin ülke yağlı tohumlar üretimindeki payı % 0.5'tir. Günümüzde Çanakkale İli'nde yağlı tohumlular üretimi (21.011 ton) 1913 yılının dört katı seviyesindedir. Sayım yıllarında sancakta henüz ayçiçeği yetiştirilmemektedir. Günümüzde yağlı tohumlu bitkiler içerisinde en yaygın üretilen ürün ayçiçeğidir.

Tablo 11: *Yumrulu Bitkilerin Ekim Alanları ve Üretimi (1909, 1913 ve 1914 (Da ve Ton)*

ÜRÜN	1909		1913		1914		1914 ÜLKE GENELİ	
	Ekim	Üretim	Ekim	Üretim	Ekim	Üretim	Ekim	Üretim
Patates	50	4	80	26	375	44	200.950	73.130
Hayvan Pancarı							37.423	13.922
Soğan (kuru)			7.370	738	6.250	1.398	453.518	80.326
Sarımsak (kuru)			2.120	331	1.750	350	98.334	8.471
TOPLAM	50	4	9.570	1.095	8.375	1.792	790.167	175.849

Kaynak: Güran, 1997a: 49, 107-109 ve 183-192

Kale-i Sultaniye Sancağı'nda yetiştirilen yumrulu bitkilerin ekim alanı ve üretim durumu (Tablo 11) incelendiğinde, 1909 yılında patates dışında diğer yumrulu bitkilere ilişkin veri bulunmadığı görülmektedir. 50 dekarlık bir alandan sadece 4 ton patates üretilmiş olması oldukça ilginçtir. 1913 yılında yumrulu bitkiler üretim alanı 9.570 dekara ulaşırken, bu rakam 1914 yılında 8.375'e dekara gerilemiştir. 1914 yılında yumrulu bitkilerin üretim alanı gerilemesine rağmen, üretim miktarı 1913 yılına göre artış göstererek 1.792 ton olarak gerçekleşmiştir. 1914 yılında hava koşullarının çok iyi gitmesi, bu yılın iyi bir üretim yılı olmasını sağlamıştır. 1914 yılı yumrulu bitkiler ekim alanlarının ülke geneline oranı % 1.1 iken, üretimin ülke geneline oranı % 1'dir. Yumrulu bitkilerin hektara verimi ülke ortalamasından düşüktür. 1913 ve 1914 yılı yumrulu bitkilerin ekim ve üretim alanları günümüz rakamlarına yakındır.

3.2. Bahçe Bitkileri Üretimi

Osmanlı Devleti dönemi tarım sayımlarına göre (1909, 1913 ve 1914), Kale-i Sultaniye Sancağı bahçe bitkileri tarımına ilişkin ayrıntılı istatistikler bulunmamaktadır. Sadece baklagiller üretimine ilişkin bilgi bulunmaktadır. Baklagiller üretimine ilişkin verilen istatistiklerin tane (kuru) olarak mı ya da taze olarak mı verildiği de açıklanmamıştır. Diğer sebzelere (yaprağı yenen, meyvesi yenen sebzeler) ilişkin de bilgi bulunmamaktadır. 1909/1910 üretim sezonunda tarım alanlarının % 7.35'i sebze yetiştiriciliğine ayrılmakla birlikte, bu alanlarda ne tür sebzelerin yetiştirildiğine dair bilgi bulunmamaktadır (Baskıcı, 2005: 134). İlgili sayımlarda meyveciliğe ilişkin daha ayrıntılı istatistikler verilmiştir.

Kale-i Sultaniye Sancağı'nda bahçe tarımı kapsamında yetiştirilen baklagillerin ekim ve üretim durumuna ilişkin 1913 ve 1914 yıllarına ait daha ayrıntılı istatistikler bulunmasına rağmen, 1909 istatistikleri çok sınırlıdır. 1909 yılında baklagillerin üretimine ayrılmış bahçe tarımı alanlarının miktarı 50 bin dekarı aşarken, bu rakamın 1913 yılında dört kattan fazla artarak 224 bin dekara ulaştığı ve yetiştirilen baklagillerin çeşit olarak da arttığı görülmektedir (Tablo 12). Ancak 1913 yılı üretim alanı rakamlarını abartılı bulmaktayız. 1914 yılında baklagiller üretim alanının 1909 yılının gerisine düştüğü görülmektedir. Üretim alanlarındaki dalgalanmaya bağlı olarak, üretim miktarında da dalgalanmalar yaşanmıştır. 1914 yılında üretim alanı ve rekoltede yaşanan dalgalanma savaş ortamının yarattığı olumsuz ekonomik ve psikolojik etkilerinden kaynaklanmaktadır. 1914 yılında ülke baklagiller üretim alanlarının % 1.3'ü Sancak dahilinde yer almıştır. Sancakta yetiştirilen baklagillerin hektara verimi ülke ortalamasının gerisinde kalmıştır. Örneğin mercimeğin hektara verimi 318 kg iken, ülke genelinde bu değer 823 kg'dır.

Tablo 12: *Baklagillerin Ekim Alanları ve Üretimi (1909, 1913 ve 1914 (Da ve Ton)*

ÜRÜN	1909		1913		1914		1914 ÜLKE GENELİ	
	Ekim	Üretim	Ekim	Üretim	Ekim	Üretim	Ekim	Üretim
Nohut	29.835	2.036	148.200	6.885	7.300	1.297	377.186	42.136
Fasulye	3.574	303	52.080	3.964	1.850	125	362.150	40.538
Bakla	16.316	1.572	17.350	1.286	8.600	617	355.308	38.260
Mercimek	505	24	6.000	176	455	34	287.142	14.302
Bezelye							15.064	425
Börülce			900	80	700	10	17.380	1.112
TOPLAM	50.280	3.935	224.540	12.391	18.905	2.083	1.414.230	136.773

Kaynak: Güran, 1997a: 40-42, 97-99 ve 171-173

Tablo 13: *Kök Sebzelerden Havucun Ekim Alanları ve Üretimi (1914) (Da ve Ton)*

ÜRÜN	1909		1913		1914		1914 ÜLKE GENELİ	
	Ekim	Üretim	Ekim	Üretim	Ekim	Üretim	Ekim	Üretim
Havuç	-	-	-	-	25	2	12.365	3.926
TOPLAM	-	-	-	-	25	2	12.365	3.926

Kaynak: Güran, 1997a: 183-192

Osmanlı Devleti dönemi tarım sayımlarına göre (1909, 1913 ve 1914), Kale-i Sultaniye Sancağı'nda kök sebzelerden sadece havuç üretimine ilişkin istatistik verilmiştir. 1914 yılında 25 dekar alandan 2 ton havuç üretilmiştir (Tablo 13).

Bahçe tarımı kapsamında meyve üretimine geçecek olursak;

Tablo 14: Meyve Üretimi 1909, 1913 ve 1914 (Ton)

ÜRÜN	1909	1913	1914	1914 ÜLKE TOPLAMI
	Üretim	Üretim	Üretim	Üretim
Kestane	18	3	3	10.665
Ceviz	117	411	138	45.740
Erik	129	67	294	22.971
Elma	187	132	145	52.786
Armut	1.237	1.068	913	37.877
İncir	64	6	24	67.140
Kayısı	6	27	19	40.480
Badem	38	302	132	5.238
Portakal	-	-	-	47.869
Limon	-	-	-	8.760
Nar	-	14	17	45.751
Dut	-	65	272	118.034
Hurma	-	-	-	37
Vişne ve Kiraz	-	-	-	3.892
Fındık	-	-	-	51.255
Şeftali	-	-	-	379
Fıstık	-	-	-	4.105
Diğer	-	-	19	5.337
TOPLAM	1.796	2.095	1.976	568.316

Kaynak: Güran, 1997a: 60, 127 ve 204

Osmanlı Devleti dönemi tarım sayımlarına göre (1909, 1913 ve 1914), Kale-i Sultaniye Sancağı'nda meyvecilik gelişmemiştir. En çok yetiştirilen meyveler armut, ceviz, badem, erik, elma ve dut'tur. Kale-i Sultaniye Sancağı'ndaki iklimsel çeşitliliğe rağmen, 1909 yılında meyve üretimi 1.796

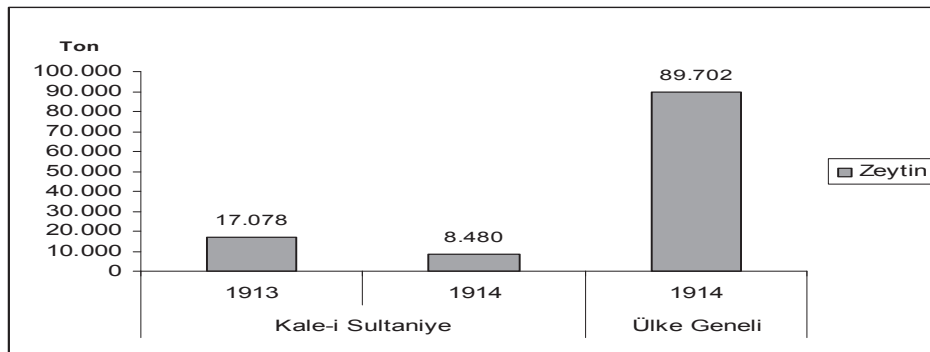
ton iken, bu rakam 1913 yılında 2.095 ton ve 1914 yılında da 1.976 ton olarak gerçekleşmiştir (Tablo 14). 1914 yılı meyve üretiminin ülke geneline oranı % 0.3'tür. Dolayısıyla Sancağın ülke meyveciliğinde bir yeri bulunmamaktadır.

Akdeniz iklim bölgesi içerisinde kalan Kale-i Sultaniye Sancağı zeytin üretimine son derece elverişlidir. Kale-i Sultaniye Sancağı'nda zeytin ziraatine ilişkin veriler gözden geçirildiğinde, 1909 ve 1914 yıllarına ait istatistikler ağaç sayısı olarak verilirken, 1913 verileri üretim alanı (dekar) olarak verilmiştir. 1909 yılında zeytin ağacı sayısı 416.670 iken, bu rakam 1914 yılında 332.927'dir. Bu ağaçların ne kadarının meyve veren yaşta olduğu bilinmemektedir. Bununla birlikte 1913 yılında zeytin üretimine ayrılan alan 132.676 dekadır. Zeytin üretimi 1909 yılında 4.980 ton iken, bu rakam 1913 yılında 17.078 ton ve 1914 yılında 8.480 tondur (Tablo 15 ve Şekil 5). 1913 yılından 1914 yılına üretimin yarı yarıya düşmesi zeytin ağacının fizyolojik dinlenme ihtiyacından kaynaklanmaktadır. 1914 yılı zeytin üretiminin ülke geneline oranı % 9.5'tir. Çanakkale İli'nde 2001 yılında meyve veren yaşta 4.1 milyon zeytin ağacı bulunurken, zeytin üretimi 29.959 tondur (DİE, 2003: 85).

Tablo 15: Zeytin Üretimi (1909, 1913 ve 1914) (Ton)

İDARİ ÜNİTE	1909		1913		1914		1914 ÜLKE GENELİ	
	Ağaç Sayısı	Üretim	Zeytinlik (Da.)	Üretim	Ağaç Sayısı	Üretim	Ağaç Sayısı	Üretim
Kale-i Sultaniye Sancağı	416.670	4.980	132.676	17.078	332.927	8.480	12.199.180	89.702

Kaynak: Güran, 1997a: 66, 133 ve 210

Şekil 5: Kale-i Sultaniye Sancağı ve Ülke Genelinde Zeytin Üretimi(Ton)

Tablo 16: *Bağ Alanları ve Üzüm Üretimi (1909, 1913 ve 1914) (Ton)*

İDARİ ÜNİTE	1909		1913		1914		1914 ÜLKE GENELİ	
	Bağlık Da.	Üretim	Bağlık Da.	Üretim	Bağlık Da.	Üretim	Bağlık Da.	Üretim
Kale-i Sultaniye Sancağı	63.483	13.118	221.000	8.769	85.000	4.683	5.023.731	1.543.579

Kaynak: Güran, 1997a: 67, 134 ve 211

Kale-i Sultaniye Sancağı'nda bağcılığa ayrılan arazilerin miktarı 1909 yılında 63.483 dekar iken, bu rakam 1913 yılında 221 bin dekar ve 1914 yılında da 85 bin dekardır (Tablo 16). 1913 yılı bağ alanlarına ilişkin veriler abartılı bulunduğundan sadece 1909 ve 1914 yılı rakamları değerlendirmeye alınacaktır. 1909 yılında bağ alanları 63.483 dekar iken, bu rakam 1914 yılında 85 bin dekara yükselmiştir. 1909 yılı üzüm üretimi 13.118 ton iken, 1914 yılında bu rakamın 1/3'ü seviyesinde gerçekleşmiştir. Sancağın ülke üzüm üretiminde bir yeri bulunmamaktadır. 2001 yılı üzüm üretimi 1914 yılının yaklaşık beş katı (24.774 ton) seviyesindedir.

3.3. Yem Bitkileri Üretimi

1909-1913 döneminde Kale-i Sultaniye Sancağı'nda yem bitkileri üretim alanlarında bir değişiklik görülmemektedir. Üretim alanı 24 bin dekar civarındadır. Yem bitkileri üretim alanı 1914 yılında 15.545 dekara gerilemiştir. 1909-1913 döneminde yem bitkileri üretimi 2.840-3.787 ton arasında değişirken, 1914 yılına gelindiğinde bu rakam 511 tona gerilemiştir (Tablo 17). Bu gerilemede dönemin gelişen siyasi olayları ve savaş koşulları etkilidir.

Tablo 17: *Yem Bitkileri Üretimi (1909, 1913 ve 1914) (Ton)*

ÜRÜN	1909		1913		1914		1914 ÜLKE GENELİ	
	Ekim	Üretim	Ekim	Üretim	Ekim	Üretim	Ekim	Üretim
Burçak	24.724	2.840	23.260	3.274	14.545	443	997.456	155.523
Fiğ	-	-	1.500	513	1.000	68	406.566	71.377
TOPLAM	24.724	2.840	24.760	3.787	15.545	511	1.404.022	226.900

Kaynak: Güran, 1997a: 30-32, 98-99 ve 171-173

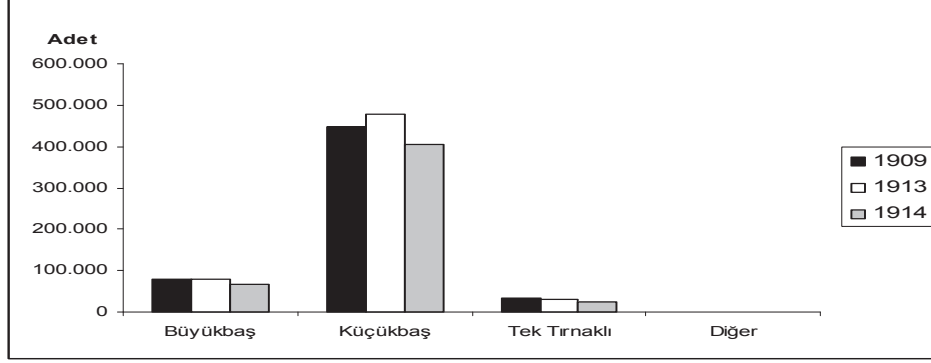
3.4. Hayvancılık

Kale-i Sultaniye Sancağı'nın Ezine, Ayvacık, Biga ve Bayramiç kazalarında hayvancılık önemli bir iktisadi faaliyetti. 1909-1913 döneminde Kale-i Sultaniye Sancağı'nda büyük baş hayvan sayısında önemli bir değişiklik görülmemektedir. 1913'ten 1914 yılına büyükbaş hayvan sayısı 12.129 adet azalmıştır. Bu yıllarda koşu öküzü ve mandasının ciddi bir rakam göstermesi, koşu ve çekim hayvanı olarak kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Küçükbaş hayvanlardan en fazla yetiştirilenler koyun ve kıl keçisidir. 1909 yılında küçükbaş hayvan toplamı 448.870 adet iken, bu rakam 1913 yılında 479.296'ya ulaşmış ve 1914 yılında da 405.887'ye gerilemiştir (Tablo 18 ve Şekil 6). 1914 yılında Kale-i Sultaniye Sancağı'ndaki küçük ve büyükbaş hayvan sayısının ülke toplamına oranı % 1.4'tür. 1909-1914 döneminde Kale-i Sultaniye Sancağı'ndaki tek tırnaklı hayvan sayısı 33.381'den 25.684'e gerilemesine rağmen, yine de dikkat çekici bir sayıdadır. Çünkü bu hayvanlardan koşu ve çekim aracı olarak faydalanılmaktaydı. 2001 yılında Çanakkale İli'nde yetiştirilen büyük ve küçükbaş hayvan sayısı sözü edilen sayım yapılan yıllara göre daha fazladır. Tek tırnaklı hayvan sayısı sayım yıllarına göre azdır. Çünkü bu hayvanların koşu ve çekim hayvanı olarak kullanılmalari son derece azalmıştır.

Tablo 18: Cinslerine Göre Hayvan Sayıları (1909, 1913 ve 1914)

HAYVAN CİNSİ	1909	1913	1914	1914 ÜLKE TOPLAMI
Sığır	45.563	20.400	28.455	3.129.620
Koşu Öküzü	26.834	51.725	29.667	1.899.757
Manda	2.528	4.832	7.103	329.021
Koşu Mandası	3.513	2.390	1.993	252.725
B. Baş Toplam	78.438	79.347	67.218	5.611.123
Koyun	274.681	277.270	222.042	887.785
Kıl Keçi	174.149	202.026	183.845	9.695.897
Tiftik Keçisi	40	-	-	2.776.503
K. Baş Toplam	448.870	479.296	405.887	27.360.185
B.baş ve K.baş Toplamı	527.308	558.643	473.105	32.971.308
At	13.012	9.487	6.162	625.927
Katır	1.978	5.600	620	80.081
Eşek	18.391	26.000	18.902	932.351
Tek Tırnaklı Hayvanlar Toplamı	33.381	29.880	25.684	1.638.359
Deve	4.607	100	1.470	95.596
Domuz	677	-	70	37.087

Kaynak: Güran, 1997a: 72-73, 140-143 ve 218-220

Şekil 6: Kale-i Sultaniye Sancağı'nda Cinslerine Göre Hayvan Sayıları (1909 ve 1914)

Tablo 19: Hayvan Ürünleri Üretimi (1909, 1913 ve 1914)

ÜRÜNÜN CİNSİ	1909	1913	1914	1914 ÜLKE TOPLAMI
Süt (Ton)	9.589	8.613	7.034	1.014.623
Yün (Ton)	215	235	127	16.735
Keçi Kılı (Ton)	39	52	46	4.089
Tiftik (Ton)	-	-	-	8.235
Deve Kılı (Ton)	-	2	-	-
Koyun Derisi (Bin adet)	47	-	31.625	1.520.593
Sığır Derisi (Bin adet)	1	-	7.450	363.506
Keçi Derisi (Bin adet)	-	-	22.350	1.612.743
Deve Derisi (Adet)	-	-	180	8.869

Kaynak: Güran, 1997a: 76, 144 ve 222

Kale-i Sultaniye Sancağı'nda hayvan ürünleri üretiminde 1909'dan 1913'e süt, yün ve keçi kılı üretiminde büyük bir değişiklik görülmezken, 1914 yılında sözü edilen ürünlerden süt üretiminde 1.579 ton civarında azalma meydana gelmiştir. Tablo 18'deki süt hayvanlarına ilişkin verilerle, Tablo 19'daki üretime ilişkin veriler kıyaslanırsa, hayvan başına süt verimi düşüktür. Et üretimi hakkında veri bulunmamakla birlikte, et veriminin de düşük olduğu söylenebilir. Koyun, sığır, keçi ve deve derisi üretimine ilişkin sadece 1914 yılına ait veri bulunmaktadır. En fazla elde edilen hayvan derisi koyun ve keçi derisidir. Sancak dışına ihraç edilmektedir. 1914 yılında Kale-

i Sultaniye Sancağı'nda süt üretiminin ülke toplamına oranı % 0.7 iken, deri (koyun, sığır, keçi ve deve) üretimin ülke toplamına oranı % 1.8'dir. Elde edilen deriler ya İstanbul pazarına gönderilmekte ya da yurt dışına ihraç edilmektedir. Günümüzde hayvan ürünleri üretimi, Osmanlı Devleti sayım yıllarındaki verilerle kıyaslanamayacak kadar fazladır.

3.5. Kümes Hayvancılığı

Kale-i Sultaniye Sancağı'nda 1909 yılında yetiştirilen kümes hayvanı sayısı 1.4 milyonu aşarken, yumurta üretimi 7.8 milyon adettir. Buna karşılık 1914 yılında kümes hayvanı sayısı yaklaşık elli bine kadar gerilerken, elde edilen yumurta adedi 1.7 milyona kadar gerilemiştir (Tablo 20). Bu gerilemede I. Dünya Savaşı'nın etkisi büyüktür.

Tablo 20: Kümes Hayvancılığı (1909 ve 1914)

İDARİ ÜNİTE	1909		1914		1914 ÜLKE GENELİ	
	Kümes Hayvanı	Yumurta Üretimi (Bin adet)	Kümes Hayvanı	Yumurta Üretimi (Bin adet)	Kümes Hayvanı	Yumurta Üretimi (Bin adet)
Kale-i Sultaniye Sancağı	1.422.070	7.822	49.500	1.735	30.488.648	767.532

Kaynak: Güran, 1997a: 71 ve 216

3.6. İpekböcekçiliği

Kale-i Sultaniye Sancağı'nda ipekböcekçiliği pek gelişmiş değildi. Osmanlı Devleti'nin Türkiye Cumhuriyeti sınırlarına tekabül eden bölgelerinde ipekböcekçiliğinde en önde gelen vilayetleri¹¹; Bursa, Hatay, Kocaeli, Bilecik, Balıkesir ve Amasya teşkil etmekteydi. Kale-i Sultaniye Sancağı'nda koza üretimi 1909 yılında 88 ton iken, bu rakam 1913 yılında 57 tona ve 1914 yılında 29 tona gerilemiştir (Tablo 21). 1914 yılında Çanakkale Sancağı'ndaki dutluk alan 120 dekadır. Koza üretiminde görülen gerilemede, batının ipekli dokuma sanayi mamulleri ile rekabet edememe yanında I. Dünya Savaşı etkilidir. Koza üretiminin ülke toplamındaki oranı % 0.6'dır. Çanakkale İli'nde günümüzde ipek kozası üretimi hemen hemen bitme noktasına gelmiştir. Üretim miktarı bakımından Cumhuriyet öncesi döneme ulaşlamamıştır.

¹¹ Günümüzde mülki idare sistemine göre.

Tablo 21: İpekböcekçiliği ve Koza Üretimi (1909, 1913 ve 1914) (Ton)

İDARİ ÜNİTE	1909		1913		1914		1914 ÜLKE GENELİ	
	Açılan Tohum Kutusu (Adet)	Koza Üretimi (Ton)	Açılan Tohum Kutusu (Adet)	Koza Üretimi (Ton)	Açılan Tohum Kutusu (Adet)	Koza Üretimi (Ton)	Açılan Tohum Kutusu (Adet)	Koza Üretimi (Ton)
Kale-i Sultaniye Sancağı	1.609	88	67	57	1.351	29	197.242	4.578

Kaynak: Güran, 1997a: 68, 135 ve 212

3.7. Arıcılık

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi, Osmanlı Devleti tüm şeker ihtiyacını ithal ederek sağlıyordu. İthalatın kesintiye uğradığı dönemlerde tatlandırıcı olarak bal kullanılmaktaydı. Kale-i Sultaniye Sancağı'nda 1909 yılında 11.902 olan arı kovana sayısı, 1913 yılında 13.400'e ulaşmış, 1914 yılında da 12.700'e gerilemiştir (Tablo 22). Kovanların kara kovan olması bal üretimin düşük seviyede gerçekleşmesine yol açmıştır. 1909 yılında 58 ton bal üretilmiştir. 1909 yılından 1913 yılına kovan sayısı 1.498 adet artmasına rağmen üretim aynı kalmıştır. 1914 yılında kovan sayısı 700 kadar azalmasına rağmen bal üretimi artarak 86 ton olarak gerçekleşmiştir. Bal üretiminde artış ya da azalmada beşeri çevre yanında doğal çevre etkilerinin de rolü olsa gerekir. 1914 yılında kovan başına bal üretimi 6.7 kg olarak gerçekleşmiştir. 1914 yılında üretimin ve verimin artmasında doğal çevre koşullarının olumlu yönde ortam sağlamasının rolü büyüktür. 1914 yılında bal üretimin ülke toplamına oranı % 2.2'dir.

2001 yılında Çanakkale İli'ndeki kovan sayısı 49.900 iken, bal üretimi 828 tondur (DİE, 2003: 386). Günümüzde bal üretimi ise 1914 yılının yaklaşık on katıdır.

Tablo 22: Arıcılık (1909, 1913 ve 1914)

İDARİ ÜNİTE	1909		1913		1914		1914 ÜLKE GENELİ	
	Arı Kovanı (Adet)	Bal Üretimi (Ton)	Arı Kovanı (Adet)	Bal Üretimi (Ton)	Arı Kovanı (Adet)	Bal Üretimi (Ton)	Arı Kovanı (Adet)	Bal Üretimi (Ton)
Kale-i Sultaniye Sancağı	11.902	58	13.400	58	12.700	86	964.402	3.974

Kaynak: Güran, 1997a: 69, 138 ve 214

4. KALE-İ SULTANİYE SANCAĞI'NDA TARIM ÜRÜNLERİ TİCARETİ

Osmanlı Devleti dönemi tarım istatistiklerinde sadece 1914 yılına ait ticarete konu olan tarım ürünleri hakkında veri bulunmaktadır. Kale-i Sultaniye Sancağı'nda üretilen tarım ürünlerinin genelde sancak dahilinde tüketildiği görülmektedir. Üretim bölgesi dışına çıkan tarım ürünleri miktarı oldukça sınırlıdır. Osmanlı Devleti döneminde Çanakkale'nin bir liman kenti olması yanında İstanbul'a bağlanan deniz ticaret yolları üzerinde bulunmasına rağmen, üretilen ürünlerin sancak dahilinde ağırlıklı olarak tüketilmesi, geçim tarzı üretim anlayışının bir sonucudur. Bu durum Osmanlı Devleti tarımının genel bir özelliğidir. Ayrıca karayolu ulaşımı imkanlarının yetersizliği de sözü edilen tablonun oluşmasında etkilidir. Sadece demiryolları güzergahı üzerindeki yerleşim alanları arasında tarım ürünleri ticareti bulunmaktaydı.

Tablo 23: Üretim Bölgesi Dışında Satılan Tahıl Miktarı (1914) (Ton)

İDARİ ÜNİTE	BUĞDAY	KAPLICA	ARPA	ÇAVDAR	YULAF	MISIR	PİRİNÇ	DARI	KUŞYEMİ
Kale-i Sultaniye Sancağı	295	-	308	257	90	-	-	-	-

Kaynak: Güran, 1997a: 169

1914 yılında Kale-i Sultaniye Sancağı'nda üretilen tahılların sancak dışında pazara sunulan miktarı oldukça azdır. Tablo 23 ile Tablo 8 karşılaştırılırsa, 1914'te üretilen buğdayın % 1.7'si sancak dışında tüketime sunulmuştur. Bu oran arpada % 3.5, çavdarda % 23.2 ve yulafta % 5.5'tir. Dolayısıyla hayvan yemi olarak kullanılan tahılların daha fazla dolaşıma girdiği görülür. Bu ürünlerin bozulmadan uzak pazarlara götürülebilmesi de bunda etkilidir. 1914 yılında tahılların sınırlı bir miktarda sancak dışında pazara sunulmasında 1914 yılının iyi bir üretim yılı olması ve savaş koşullarının yarattığı ihtiyaç da etkilidir.

Tablo 24: Üretim Bölgesi Dışında Satılan Baklagiller Miktarı (1914) (Ton)

İDARİ ÜNİTE	BAKLA	BEZELYE	NOHUT	FASULYE	MERCİMEK	BÖRÜLCE
Kale-i Sultaniye Sancağı	295	-	308	257	90	-

Kaynak: Güran, 1997a: 181

1914 yılında Kale-i Sultaniye Sancağı'nda üretilen baklagillerin sancak dışında pazara sunulan miktarı tahıllara göre daha fazladır. Tablo 13'te

baklagillerin üretim durumu dikkate alınırsa, 295 ton bakla, 308 ton nohut, 257 ton kuru fasulye ve 90 ton mercimek sancak dışı pazarlara sevk edilmiştir (Tablo 24). Baklagillerin uzun süre dayanması ticari kabiliyetini arttırmıştır. Ayrıca savaş koşullarının yarattığı talep artışı da bunda etkilidir. 1914 yılında Sancak dışında tüketime sunulan yumrulu ve köklü bitki bulunmamaktadır. Sancak dışına sevk edilen tek sanayi bitkisi tütün olup, miktarı 32 tondur. Yine zeytinin de sancak dışında satışa sunulmasına ilişkin veri bulunmamaktadır. Ancak özellikle zeytinyağının uzak pazarlara gönderildiğini tahmin etmekteyiz.

Tablo 25: Üretim Bölgesi Dışına Satılan Hayvan Ürünleri Miktarı (1914)

ÜRÜNÜN CİNSİ	SANCAK DIŞINA GÖNDERİLEN	ÜLKE GENELİNDE DOLAŞIMDA BULUNAN
Süt (Ton)	-	1.153
Yün (Ton)	21	4.246
Keçi Kılı (Ton)	6	715
Tiftik (Ton)	-	2.808
Deve Kılı (Ton)	-	-
Koyun Derisi (Bin adet)	6.000	378.790
Sığır Derisi (Bin adet)	300	73.783
Keçi Derisi (Bin adet)	3.050	409.022
Deve Derisi	-	2.218

Kaynak: Güran, 1997a: 228

1914 yılında Kale-i Sultaniye Sancağı dışında pazara sunulan hayvan ürünleri miktarı oldukça sınırlıdır. Sancak dışı pazarlara gönderilen en önemli ürün deridir. 1914 yılında dış pazarlara gönderilen deri miktarı 9.350 adettir. Sancak dışında satışa sunulan yün ve keçi kılı miktarı oldukça sınırlı iken, yumurta miktarı ise 245 bin adettir.

XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başlarında Çanakkale Limanı üzerinden ihraç edilen ürünler arasında en başta gelenleri renkli ipek, sırma ve mercan ile yapılan işlemecilik ve yürük halılarıdır. Bunun yanında ihraç edilen ürünler arasında hububat, zeytinyağı, şarap, meşe palamudu, mazı, deri, yün, keçe, çanak ve çömlek sayılabilir. Bu ürünler; Fransa, İngiltere, Avusturya-Macaristan, Yunanistan ve Bulgaristan'a ihraç edilmekteydi. XX. yüzyıl başlarında sancağın tüm dışalım ve dışsatımı Çanakkale'de yoğunlaşmıştı. İthal edilen malları ise kahve, kimyasal madde, pamuk ipliği ve pamuklu

kumaş, cam, ham ve işlenmiş metal, kağıt, şeker, cam eşya ve çeşitli besin maddeleri oluşturmaktadır (Tuncel, 1993:198; Darkot, 1997:338). Dolayısıyla ihraç edilen ürünler içerisinde tarım ürünleri önemli bir yer teşkil etmektedir.

SONUÇ

Osmanlı Devleti 1880'lerden itibaren tarımda girdi kullanımını (tarım makineleri, kaliteli tohum, fide-fidan ve damızlık hayvan) arttırmak suretiyle Türk tarımının ticarileşmesinde ciddi adımlar atmıştır. Ülke ekonomisinin tarıma dayanması nedeniyle, tarımı güçlendirmek suretiyle hem vergi gelirlerini arttırmak hem de dış piyasaların ihtiyaç duyduğu ürünleri yetiştirerek ihracatı arttırmak hedef alınmıştır. Bu yapının güçlendirilmesi adına atılan adımlar arasında; demiryollarının yaygınlaştırılarak limanlara bağlanması, üretim-tüketim bölgeleri arasında bağlantının güçlendirilmesi, uluslararası pazarlarla irtibatın sağlanması ve Ziraat Bankası kredileriyle çiftçinin tefecilerin elinden kurtarılması sayılabilir. Sözü edilen politikalar, Osmanlı Devleti'ni bir ölçüde uluslararası pazarlara bağlamayı sağlamıştır. İzlenen tarım politikaları, uluslararası pazarların aradığı katma değeri yüksek ürünlerin yetiştirilmesi suretiyle tarım ekonomisinin güçlendirilmesine ortam hazırlamıştır. Devletin tarıma yönelik sübvansiyonlarına rağmen, demiryollarının geçtiği bölgeler dışında Türk tarımında geleneksel yapıdan modern yapıya geçiş süreci sağlanamamıştır.

XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başlarında, Türk tarımın en fazla ticarileşme gösterdiği bölgeler ülkenin Rumeli bölgesi ile Batı Anadolu idi. Kuzeybatı Anadolu'da uluslararası deniz ticaret yolları üzerinde bulunan ve limana sahip Kale-i Sultaniye Sancağı'nda tarımsal üretimin incelenmesi, batı Anadolu'da XX. yüzyıl başlarında tarımın ulaştığı seviye hakkında fikir verecek niteliktedir. 1913 yılı Osmanlı Devleti tarım sayımına göre, *Kale-i Sultaniye Sancağı'nda tarımsal üretimin ülke (Osmanlı Devleti'nin Türkiye Cumhuriyeti sınırlarına tekabül eden alanlarını kapsar) toplamında % 1'in üzerinde bulunduğu başlıca ürün grupları şunlardır:*

Tahılların üretim miktarı ülke toplamının % 1.5'ini, baklagillerin üretim miktarı ülke toplamın % 8.3'ünü ve yem bitkileri üretimi ülke toplamın % 5.8'ini teşkil etmektedir. Sancağın sanayi bitkileri, yağlı tohumlu bitkiler ve yumrulu bitkiler üretimi yanında koza ve bal üretimi bakımından ülke toplamında kayda değer bir yeri bulunmamaktadır Kale-i Sultaniye Sancağı'nda zeytin üretiminin ülke toplamındaki oranı % 10.3'tür. Kale-i Sultaniye Sancağı'nda meyveciliğin ülke toplamında bir yeri

bulunmamaktadır. 1913 yılında Kale-i Sultaniye Sancağı'ndaki küçük ve büyükbaş hayvan sayısının ülke toplamına oranı % 1.1'dir.

Tarım sektöründe üretilen ürünlerin ülke içi dolaşıma giren miktarı hakkında 1914 yılına ilişkin istatistikler bulunmaktadır. Bu çerçevede, 1914 yılında Kale-i Sultaniye Sancağı'nda üretilen tahılların sancak dışında pazara sunulan miktarı oldukça azdır. 1914'te sancakta üretilen buğdayın % 1.7'si sancak dışında tüketime sunulmuştur. Bu oran arpada % 3.5, çavdarda % 23.2 ve yulafta % 5.5'tir. Anılan yılda Kale-i Sultaniye Sancağı'nda üretilen baklagillerden sancak dışında pazara sunulan miktarı tahıllara göre daha fazladır. 1914'te 295 ton bakla, 308 ton nohut, 257 ton fasulye ve 90 ton mercimek sancak dışı pazarlarda yer bulmuştur. Bunda etken faktör, baklagillerin bozulmadan uzak pazarlara götürülebilmesi ve savaş koşullarının yarattığı talep faktörüdür. Sancak dışında pazarlara sevk edilen tek sanayi bitkisi tütündür. Sancak dışına gönderilen tütün miktarı 32 tondur. Aynı zamanda bu ürünler ihracata da konu olmaktadır. Sancağın ülke zeytin üretiminde önemli bir yeri bulunmasına rağmen, zeytinin ya da zeytinyağının ne kadarının sancak dışında satışa sunulduğuna ilişkin veri bulunmamaktadır. Ancak zeytinyağının sancak dışı pazarlara gönderildiği bilinmektedir. 1914 yılında Sancak dışında tüketime sunulan yumrulu ve köklü bitki bulunmamaktadır.

1914 yılında Kale-i Sultaniye Sancağı dışında pazara sunulan hayvan ürünleri miktarı oldukça sınırlıdır. Sancak dışına gönderilen en önemli ürün deridir. Çünkü bozulmadan gönderilebilmesi avantajı ve yüksek talep görmesi bunda etkili faktörlerdir. 1914 yılında Kale-i Sultaniye Sancağı'nın çeşitli hayvan derileri elde etme bakımından ülke toplamındaki payı % 1.8'dir. 1914 yılında sancak dışı pazarlara gönderilen deri miktarı 9.350 adettir. Sancak dışında pazarlara gönderilen bir diğer ürün de yumurtadır. 1914 yılında dolaşıma giren yumurta miktarı ise 245 bin adettir.

Osmanlı Devleti'nin son yıllarındaki tarımsal yapısı ve üretim durumu Cumhuriyetin ilk yıllarında da devam etmiştir. Bu tabloyu değiştirmek gayesiyle Medeni Kanun'a dayanılarak 1926 yılında miri toprak sitemi ve Aşar vergisi kaldırılmış, Ziraat Bankası'nın kredi imkanları artırılmıştır. Kurumsallaşma ve tarımsal mevzuatın oluşturulmasına çalışılmıştır. Tüm bu çalışmalara rağmen tarımda istenilen yapısal dönüşüm sağlanamamıştır. Bunda en etkili faktörler; uzun savaşlarla geçen yıllarda insan ve sürüm hayvanı kayıpları, tarımsal girdi kullanımı yetersizliği, topraksız ya da az topraklı çiftçilerin yaygınlığıdır. Türk tarımında bu yapının 1930'lu yıllarda aşılımaya çalışıldığı görülmektedir. 1932-1934 yılları arasında 6 milyon

dönüm arazi topraksız ve az topraklı çiftçiye dağıtılmıştır. 1930 yılında Tarım Kredi ve Tarım Satış Kooperatifleri, 1933 yılında “Yüksek Ziraat Enstitüsü”, 1938 yılında “Toprak Mahsulleri Ofisi” ve 1943 yılında “Türkiye Zirai Donatım Kurumu” kurulmuş ve 1945 yılında “Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu” çıkarılarak Türk tarımında yapısal değişikliklerin gerçekleştirilmesine çalışılmıştır. Tüm bu çalışmalara rağmen, 1950’li yılların başlarında çiftçi ailelerin ancak $\frac{1}{4}$ ’ü demir saban kullanabiliyordu. Türk tarımında en ciddi ve olumlu gelişmeler 1950 sonrasında görülmeye başlanmıştır. Öyle ki, makineleşme ile birlikte tarım alanlarının iki katı kadar genişlemesi, tarımsal girdi kullanımında artış, üretim artışı ve üretimin ticarileşmesi süreçleri tüm bileşenleriyle hayata geçmeye başlamıştır.

KAYNAKÇA

- BASKICI, M. M. (2005). “1800-1914 Yıllarında Anadolu’da İktisadi Değişim”, Ankara: Turhan Kitapevi Yayınları.
- BASKICI, M. M. (2006). “Gelibolu’nun Ticari Önemi (1860-1914)”, *Uluslararası Çanakkale Kongresi (17-19 Mart 2006, Çanakkale)*, s. 467-480, Çanakkale I: Savaşı ve Tarihi, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.
- DARKOT, B.(1997). “Çanakkale”, İslam Ansiklopedisi, Cilt:33, Eskişehir: A.Ü. Güzel Sanatlar Fakültesi
- DİE (1994). “İstatistik Göstergeler 1923-1992”, Ankara: DİE Yayınları.
- DİE (2003). “Türkiye İstatistik Yıllığı, 2001”, Ankara: DİE Yayınları.
- DURAN, B. (1990). “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Türkiye Tarımındaki Gelişmeler (1870-1914)”, *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi (21-25 Ağustos 1989-İstanbul)*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ELDEM, V. (1994a). “Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik”, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ELDEM, V. (1994b). “Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Ekonomisi”, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- GÖNEY, S. (1979). “Türkiye Ziraatının Coğrafi Esasları”, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- GÜRAN, T. (1992). “Zirai Politika ve Ziraatta Gelişmeler 1839-1876”, 150. Yılında Tanzimat (Yayına Hazırlayan: H. Dursun Yıldız), Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları.
- GÜRAN, T. (1997a). “Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri:1909, 1913 ve 1914”, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, Tarihi İstatistikler Dizisi, Cilt:3, DİE Yayınları.
- GÜRAN, T. (1997b). “Osmanlı Devleti’nin İlk İstatistik Yıllığı-1897”, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, Tarihi İstatistikler Dizisi, Cilt: 5, DİE Yayınları.
- GÜRAN, T. (1998). “19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar”, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- QUATAERT, D. (1985). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarımsal Gelişme”, (Çeviren: Ahmet Günlük), Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt: 6, s. 556-562, İstanbul: İletişim Yayınları.
- QUATAERT, D. (2004). “19. Yüzyıla Genel Bakış: İslahatlar Devri 1812-1914”, (Ed. H. İnalçık ve D. Quataert), “Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi”, s. 961-992, İstanbul: Eren Yayıncılık Ltd. Şti., Yayınları.
- QUATAERT, D. (2008). “Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım, 1876-1908”, (Çev. N. Ö. Gündoğan ve A. Z. Gündoğan), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İNALCIK, H.(1998). “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, (Ç. Keyder ve F. Tabak (Ed.), “Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım”, s. 17-35, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- KARPAT, K. H. (2003). “Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri”, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- KORKMAZ, Ş. (2005). “Tanzimat Sonrası Çanakkale'nin İdari ve Nüfus Yapısı”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ* 3: 108-136, Çanakkale: ÇOMU Atatürk ve Çanakkale Savaşları Araştırma Merkezi Yayınları.
- NASRULLAH, M., RÜŞDÜ, M. ve EŞREF, M. (1907). “Osman Atlası, XX. Yüzyıl Başları”, (Yayıma Hazırlayan R. Tekin ve Y. Baş), İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları (2003).
- ÖZEY, R. (2003). “Hüdavendigâr Vilayeti, Karesi ve Biga Mutasarrıflıkları”, İstanbul: *Marmara Coğrafya Dergisi* 7: 1-18.
- PAMUK, Ş. (1995). “19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti”, Ankara: DİE Yayınları.
- SALNAME-İ DEVLET-İ ALİYYE-İ OSMANİYYE (SDAO), 1327 ve 1328.
- TUNÇDİLEK, N. (1986). “Türkiye’de Yerleşmenin Evrimi”, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- TUNCEL, M.(1993). “Çanakkale”, İslam Ansiklopedisi, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- YAŞAR, O. (2003), “1913 ve 1915 Yılları Sanayi Sayımı İstatistiklerine Göre Osmanlı Devleti’nde Tarıma Dayalı Sanayiler”, İstanbul: *Türk Coğrafya Dergisi* 40: 47-74.